

ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗ ΒΙΩΣΙΜΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΡΟΛΟ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ

«Ἡ δὲ Ἑλλάς τραδᾷ κατὰ τὸ παρὸν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον ρύ-
ζι, λιθάνι, λινάρι, χουρμάδες, τζουράτι (cenere soda) πετζιά
κ.λπ. Μὲ τὸν καιρὸν, ὅταν συστηθῶσι ἐν αὐτῇ Ἐργοστάσια
θέλει χρησιμεύσουν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἄλλα εἶδη τῆς Αἰγύ-
πτου, ὡς τὸ Βαμπάκι Μαχό, τὰ Ἀσφούρια καὶ τὰ Λουλάκια,
ἀν δὲν ἤθελεν εἰσαχθῇ ἡ φύτευσις των εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ
τότε πάλι ἡ Ἑλλάς θὰ ἤμπορῇ νὰ δίδῃ εἰς τὴν Αἴγυπτον χειρο-
τεχνήματα εἰς μικροτέραν τιμὴν παρὰ κάθε ἄλλο ἔθνος ὡς ἔ-
χουσα προχείρους τὰς πρώτας ὕλας, καὶ θέλει ἀποκατασταθῇ
τὸ μεταξὺ των ἐμπόριον σημαντικώτερον...»

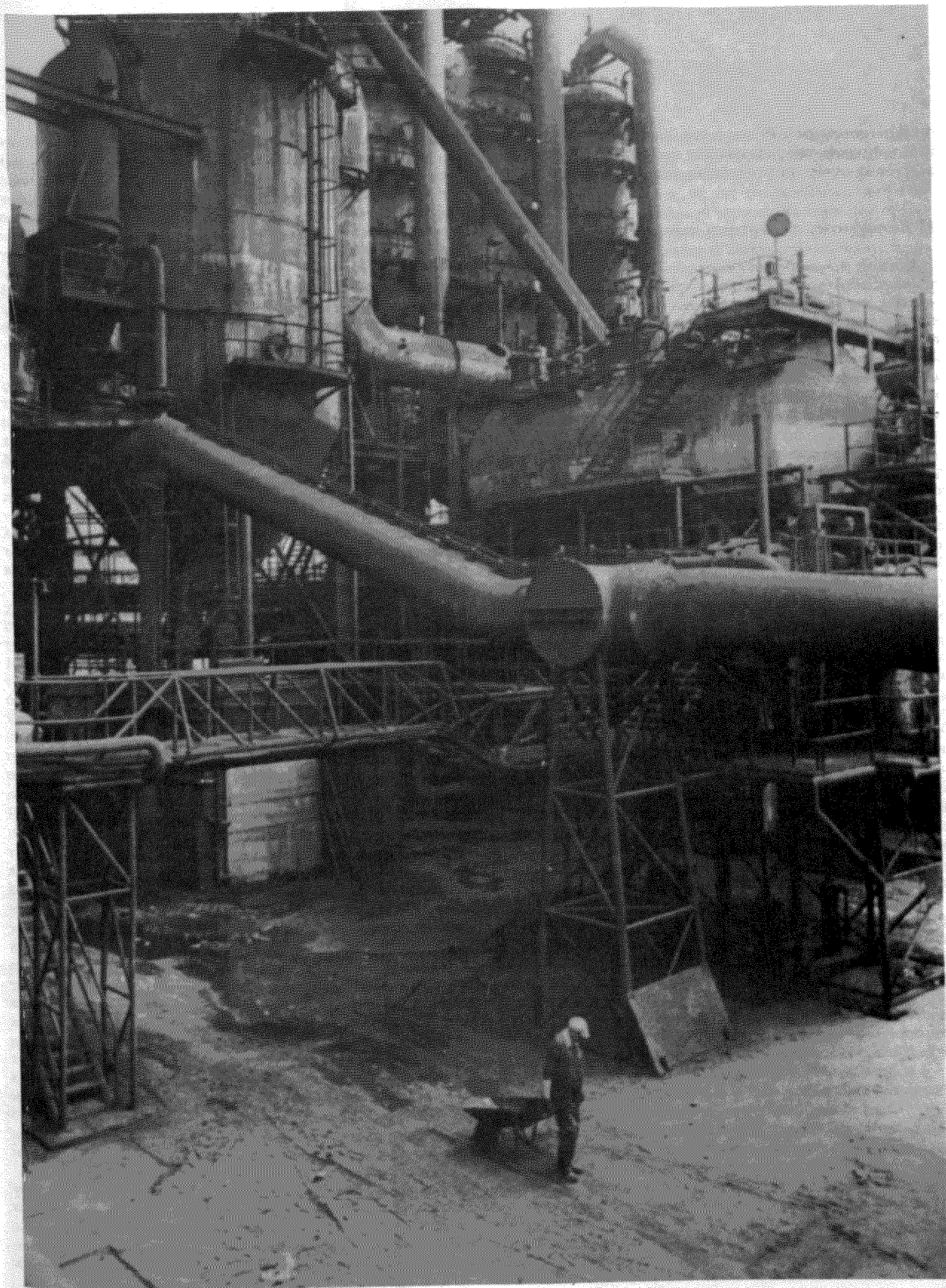
«Ἡ ἐγκαρδίωσις λοιπόν, ἡ ὑποστήριξις καὶ ὑπόληψις τῆς
Ναυτιλίας, ἡ σύστησις ἐργοστασίων εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἡ μετρία-
σις τῆς τιμῆς τῶν προϊόντων τῆς Ἑλλάδος εἶναι τὰ μέσα ἐκεῖνα
διὰ τῶν ὁποίων δύνανται νὰ ἐπαυξηθῶσιν αἱ ἐμπορικαὶ σχέ-
σεις τῆς μέ τὴν Αἴγυπτον καὶ νὰ ἀπολαμβάνῃ ὄφελος ἀπὸ αὐ-
τὰς».

«Ἡμπορεῖ ἀκόμα καὶ τὸ ἐμπόριον τοῦ Σαπονίου νὰ ἀποκα-
τασταθῇ σημαντικῶς μεταξὺ τῶν δύο τούτων τόπων. Ἀπὸ
αὐτὸ κάμνει ἐξόδουσι σημαντικὴν ἡ Αἴγυπτος, φέρεται δὲ
ἀπὸ Τουρκίαν, Συρίαν καὶ Κρήτην, ἥτοι ἀπὸ τὰ μέρη ἐκεῖνα
τὰ ὁποία εὐφοροῦν εἰς Λάδια (εὐρίσκεται καὶ ἐδῶ ἐν κατάστη-
μα κατασκευῆς του, ἀλλὰ ἀπρακτεῖ τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ και-
ροῦ ἔνεκα ἐλλείψεως Λαδίων). Εἰς τὰ ἄνω μέρη ἔνεκα τῶν συ-
νήθων δωσιμάτων καὶ ἄλλων ἀκαταστασιῶν δὲν ἠμπορεῖ αὐτὸ
τὸ εἶδος νὰ κατασκευασθῇ εὐθυνώτερα ἐφ' ὅσον εἰς τὴν Ἑλλά-
δα κατασκευαζόμενον εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα τὰ ὁποία εὐφοροῦν
εἰς Λάδια. Ἀπὸ τὸ ἄλλον μέρος αἱ στάσεις τῆς Ἑλλάδος ἐν-
ταῦθα θέλουν ἔχει πρὸς ὄφελος τὴν διαφορὰν τοῦ τελωνείου
διότι θέλουν πληρῶν 3% διὰ μίαν καὶ μόνην φορὰν ἀφ' οὗ αἱ
ἀπὸ Τουρκίαν πληρώνουν περίπου 12% καὶ 5% ὅτε μετακομι-
ζόμεναι εἰς Κάιρον. Ἡ σύστησις εἰς τὴν Ἑλλάδα τοιούτων κα-
ταστημάτων μὴ οὕσα οὔτε δύσκολος οὔτε πολυέδοξος δύναται
νὰ ἀποκατασταθῇ πολλὰ ἐπωφελὴς καὶ νὰ ἐπαυξησῇ τὸ ἐμπό-
ριόν τῆς».¹

ἐκθεσης τοῦ Μιχ. Τοσίτσα γιὰ τὴν ἰδρυση βιομηχανιῶν στη μό-
λις ἀπελευθερωμένη ἀπὸ τοὺς Οθωμανοὺς Ἑλλάδα πρέπει νὰ
εἶναι ἀπὸ τοὺς πρώτους προβληματισμοὺς πάνω σὲ αὐτὸ τὸ
θέμα. Σὲ ἀντίθεση με μεταγενέστερες ἀπόψεις, οἱ προτάσεις
τοῦ Μιχ. Τοσίτσα δὲν ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ ἐνὸς ἀφη-
ρημένου θεωρητικοῦ σχήματος, ἀλλὰ στηρίζονται στὴν οἰκονο-
μικὴ ἀνάλυση συγκεκριμένων πραγματικῶν δεδομένων. Βέβαια
ὁ Τοσίτσας, πού εἶναι ὁ ἴδιος μεγάλῃς ἐμπορος, παρουσιάζει ἀπο-
κλειστικὰ τὴν ἐμπορικὴ πλευρὰ τῆς βιομηχανικῆς ἐπιχείρησης
καὶ ἀγνοεῖ τὴν παραγωγικὴ. Ἡ ἐπιλογή ὁμως τοῦ τυπικοῦ κλά-
δου τῆς πρώτης βιομηχανικῆς ἐπανάστασης, τῆς βαμβακουρ-
γίας, γιὰ τὸν ὁποῖο ἐπιφυλάσσεται ὁ ὅρος «ἐργοστάσια» σὲ ἀν-
τιδιαστολὴ με τὰ «καταστήματα» τῆς σαπυνοποιίας καὶ ὁ σα-
φὴς διαχωρισμὸς τῶν μεταποιητικῶν δραστηριοτήτων ἀπὸ τὶς
ἐξορυκτικῆς, μάραμα-θηραϊκῆς γῆ, πού ἀναφέρονται σὲ ἄλλο
σημεῖο τῆς ἐκθεσης, προδίδουν μίαν σαφὴ ἀντίληψη τῶν ἰδιαι-
τέρων τεχνικῶν καὶ κοινωνικοοικονομικῶν χαρακτηριστικῶν
τῆς σύγχρονης βιομηχανίας. Ἡ βιομηχανικὴ ἐμπειρία τῆς Αἰ-
γύπτου στὴν περίοδο τοῦ Μωχάματ Ἄλη ἔχει ἀσφαλῶς συμ-
βάλλει στὴ διαμόρφωση τῶν ἀπόψεων τοῦ Τοσίτσα γιὰ τὴ βιο-
μηχανία, ὅπως θὰ συμβάλει ἀργότερα, μαζί με τοὺς ἀπὸ τῆς
τῆς αἰγυπτιακῆς περιπέτειας τῶν Σαϊνισμοιστῶν, στὴν προτί-
μησις τῶν Μετσοβιτῶν τῆς Αλεξάνδρειας πρὸς τὸ Πολυτεχνεῖο
ἀντὶ γιὰ τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ἀθῆνας, πού συγκεντρώνει, συ-
νήθως, τὴν εὐνοία τῶν μεγαλεμπόρων τῆς ἐλληνικῆς διασπο-
ράς. Οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Τοσίτσα γιὰ τὴ βιομηχανία δὲν ἐρχο-
νται μόνο σὲ ἀντίθεση με τὴν ἀποκλειστικὴ ἐπίδοση τῶν μεγα-
λεμπόρων στο ἐμπόριο καὶ στὴ ναυτιλία, ἀλλὰ εἶναι καὶ ξένες
πρὸς τὶς παραστάσεις γιὰ τὴν ἐλληνικὴ οἰκονομία τοῦ κοινωνι-
κοῦ συνασπισμοῦ πού κατέχει τὴν πολιτικὴ ἐξουσία. Ἡ τυπικὴ,
λακωνικὴ ἀπάντησις τοῦ Αλ. Μαυροκορδάτου, Γραμματέα τότε
ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν, πού ἀναφέρεται μόνο στο ἐμπόριο, καθὼς
καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐκθεσις Τοσίτσα δὲν κατατάσσεται μαζί με
τὴν ὑπόλοιπὴ ἀλληλογραφία, ἀλλὰ παραμένει ἐκτοτε στα ἄνευ

¹ Τὸ κείμενον τοῦ Χρήστου Χατζηωσήφ περιέχεται στοὺς δύο τόμους
τοὺς ἀφιερωματικὸς στὸν καθηγητὴ Νίκο Σβορώνο πού ἐξέδωσε τὸ
Πανεπιστήμιον Κρήτης. Ἐπιλέχθηκε γιὰ ἀναδημοσίευσιν λόγῳ τῶν συγ-
χρονικῶν τῶν προεκτάσεων. Ἐκτενὴς βιβλιοκριτικὴ παρουσίασις τοῦ ἀ-
φιερώματος θὰ γίνῃ σὲ ἐπόμενο τεῦχος τῶν Συγχρόνων Θεμάτων.

Διατυπωμένες στα 1833, οἱ προτάσεις αὐτῆς τῆς προξενικῆς

αριθμού κατατάξεως έγγραφα του Υπουργείου των Εξωτερικών, μαρτυρούν την αμηχανία που προκαλούν στους ιθύνοντες οι απόψεις αυτές για την εκβιομηχάνιση.

Η βιομηχανία συνάρτηση των φώτων

Κατά τα επόμενα χρόνια και σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του πρώτου αιώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας, η οικονομική πρόοδος της χώρας αντιμετωπίζεται, κατά κύριο λόγο, ως συνάρτηση της γεωργικής, εμπορικής και ναυτικής της ακμής. Οι οπαδοί του ελεύθερου εμπορίου, που επικρατούν, αμφιβάλλουν για την ικανότητα της βιομηχανίας να επιδιώσει στην Ελλάδα και αμφισβητούν τη σκοπιμότητα της ίδρυσης και προσαρμογής βιομηχανικών επιχειρήσεων. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας θεωρείται το 19ο αιώνα περισσότερο πολιτιστικό και λιγότερο οικονομικό πρόβλημα, περισσότερο ζήτημα ανόδου του γενικού μορφωτικού επιπέδου και ειδικότερα των τεχνικών γνώσεων παρά πρόβλημα κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας, αντίληψη που επιδιώκει και στον 20ο αιώνα και δεν είναι ξένη προς την κρατούσα ιδεολογία για τον κοινωνικό ρόλο της εκπαίδευσης. Ακόμα και όταν το κράτος ενισχύει την ίδρυση ορισμένων βιομηχανιών, προβάλλει ως ευεργετική συνέπεια της λειτουργίας τους την κατάρτιση εμπειρών τεχνικών και όχι την αύξηση του κοινωνικού προϊόντος. Η αντίληψη αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής στη συζήτηση που πραγματοποιείται το Μάιο του 1846 στη Βουλή με αφορμή την παραχώρηση σε ένα μηχανικό, τον Π. Φωτεινό, δάνειου 12.000 δραχμών, τελωνειακών ατελειών και ενός νερόμυλου με τα γύρω του 80 στρέμματα εθνικής γης για την ίδρυση του πρώτου κλωστήριου στην περιοχή της Πάτρας. Ο εισηγητής του νομοσχεδίου, για να κάμψει τις αντιδράσεις των υποστηρικτών του δόγματός, του ελεύθερου εμπορίου «παραδέχεται την ιδέα ότι βιομηχανικά καταστήματα δεν δύναται να προσδεύωσιν εις την Ελλάδα, καθόσον ή βιομηχανία ταύτη, ως εκ της έλλείψεως των μέσων δεν δύναται ν' άντισταθμή προς τας των ευρωπαϊκών εθνών, θεωρεί όμως αναγκαίαν την ενίσχυσιν της παραγωγής των πρώτων ύλων. Ότι εις την παραγωγήν τούτων τείνον τό προκείμενον κατάστημα, άλλως τε και όλίγα άπαιτούν κεφάλαια, και έπομένως δυνάμενον να εύδοκίμηση, καθίσταται προστατεύσιμον»².

Ο αρμόδιος υπουργός δεν παρουσιάζεται πιο αισιόδοξος αφού «καθώς εις πάσαν ανθρωπίνην έπιχείρησιν, ούτω και εις ταύτην δεν δύναται τις να είναι βέβαιος περί της έπιτυχίας», αλλά τονίζει «ότι ή Κυβέρνησις ως όφείλουσα να φροντίζει περί των συμφερόντων του έθνους κατανοούσα την άτέλειαν των τεχνών εν Έλλάδι προς τά εν της Εύρώπης, δι' έξόδων της έπεμψε διαφόρους νέους, ίνα διδαχθώσιν εκείσε τέχνας και μεταδώσωσιν αυτάς και εις άλλους Έλληνας προς αύξησιν και πρόοδον της βιομηχανίας, εις δέ εκ των νέων τούτων, ό περί ου ό λόγος Φωτεινός, σπουδάσας την βαμβακοκλωστικήν, έπανήλθεν εις την Έλλάδα φέρων κεφάλαια την έπιστήμην της τέχνης του και την προς ένέργειαν ταύτης άπαιτούμενη μηχανή».³ Χρησιμοποιώντας ως προκάλυμμα την αντίληψη για την εθνωφελή σημασία της τεχνικής εκπαίδευσης, τα άρθρα 4 και 5 του σχετικού νόμου εξασφαλίζουν στον υποψήφιο βιομήχανο την απαραίτητη εργατική δύναμη με ελάχιστο κόστος. Πρόκειται για 30 «νέους ηλικίας 13-15 ετών, τους οποίους θέλει προσδιορίσει η Κυβέρνησις, λαμβάνουσα ανά τρεις αφ' εκάστου νομού». Οι νέοι αυτοί παρουσιάζονται ως υπότροφοι που χωρίς δίδακτρα, αλλά και χωρίς μισθό, με εξασφαλισμένη μόνο τη

διαμονή και την τροφή θα μάθουν «τήν χρήσιν και επιδιόρθωσιν των μηχανών της βαμβακοκλωστικής, ως και την εκ νέου κατασκευήν των συστατικών αυτών μερών των δυνάμενων να κατασκευασθώσιν εις την Έλλάδα». Η αληθινή φύση της σχέσης διδάσκοντος διδασκομένων προκύπτει από την υποχρέωση των τελευταίων «έν διαστήματι πέντε έτών, άφου γίνει ή έναρξις του βαμβακοκλωστικού καταστήματος, ούτε να κατασκευάσωσιν, ούτε να επιδιορθώσωσιν προς χρήσιν ιδίαν ή άλλην, μηχανάς βαμβακοκλωστικής, όσας θέλει συστήσει έν τώ Βασιλείω ό Π. Φωτεινός ούτε να εργάζονται μέ τοιαύτας μηχανάς, ειμή έν τώ καταστήματι του ειρημένου εργολάβου».⁴

Ανασταλτικός παράγοντας η περιορισμένη διαθεσιμότητα της εργασίας

Οι υποχρεώσεις των «υποτρόφων» του κλωστήριου δείχνουν, πέρα από το πραγματικό πρόβλημα των τεχνικών στελεχών, που βρισκόταν η μείζων δυσχέρεια για την ανάπτυξη της βιομηχανίας στην Ελλάδα: στην έλλειψη διαθέσιμων εργατικών χεριών. Η πρωταρχική συσώρευση χρηματικού κεφαλαίου στα ναυτικά κέντρα της προεπαναστατικής Ελλάδας και η ανάπτυξη εμπορικού κεφαλαίου στις παροικίες πριν και μετά την Επανάσταση δεν οδήγησαν στην αποσύνθεση των παλαιών τρόπων παραγωγής στη γεωργία και στην απόσπαση ικανού αριθμού αγροτών από τα μέσα παραγωγής τους. Η de facto διανομή των εθνικών κτημάτων μετά την Επανάσταση, η καταβολή της φορολογίας της δεκάτης σε είδος, ακόμα και αυτή η διέξοδος στη σταφίδα και στον καπνό επιδράδυναν την προλεταριοποίηση των ελλήνων αγροτών και συνέβαλαν στη διατήρηση, αν όχι πάντοτε της αυτοκατανάλωσης οπωσδήποτε της μικρής έγγειας ιδιοκτησίας και γενικά της μικρής αγροτικής εκμετάλλευσης. Ως τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα η ελληνική αγροτική παραγωγή αυξάνει περισσότερο με την επέκτασή της σε χέρσα εδάφη που καλλιεργούν νέα μικρά αγροτικά νοικοκυριά, παρά με την υιοθέτηση νέων τεχνικών και νέων μορφών οργάνωσης της παραγωγής. Σύμφωνα με ορισμένες πληροφορίες η καλλιεργούμενη έκταση αυξάνει στο διάστημα της πρώτης μετεπαναστατικής γενιάς κατά 50% περίπου περνώντας από 2.338.000 σε 3.650.000 στρέμματα.⁵ Η επέκταση της καλλιεργούμενης γης συνεχίζεται και στην επόμενη περίοδο και μόνο στα χρόνια 1860-1875 η καλλιεργεία των σιτηρών κερδίζει ένα εκατομμύριο στρέμματα περνώντας από 2.287.640 σε 3.448.940 στρέμματα, ενώ παράλληλα επεκτείνεται και η καλλιεργεία της σταφίδας, του καπνού και του βαμβακιού, που την εποχή αυτή καλύπτουν το 28% της καλλιεργούμενης γης.⁶ Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης είναι η έλλειψη διαθέσιμων εργατικών χεριών και τα σχετικά με το κόστος ζωής ψηλά εργατικά ημερομίσθια, που εμποδίζουν όχι μόνο την ανάπτυξη της βιομηχανίας, αλλά και τον εξορθολογισμό της γεωργικής παραγωγής.⁷ Εκτός τούτου ο αγρότης που τυχόν εξέπεσε της ιδιοκτησίας του δεν είναι αμέσως διαθέσιμος για τη βιομηχανία. Χρειάζεται η επέμβαση ιδεολογικών και καταναγκαστικών μηχανισμών γι' αυτό το σκοπό. Χωρίς αυτούς, άλλες μορφές ζωής, όπως η ληστεία, κερδίζουν τους ακτήμονες.

Σε αυτό το πλαίσιο, το σύνθημας επιχείρημα των οπαδών του ελεύθερου εμπορίου και αντίπαλων της εκβιομηχάνισης μιας αγροτικής χώρας με τη βοήθεια προστατευτικών δασμών, ότι δηλαδή η βιομηχανία προκαλεί αφαιμάξη εργατικών χεριών από τη γεωργία, ηχεί περισσότερο πειστικά όταν προβάλλεται στην Ελλάδα. Γι' αυτό και οι οπαδοί της εκβιομηχάνισης απα-

ντούν είτε μειώνοντας τη σημασία αυτής της αφαίμαξης, είτε τονίζοντας τον «παιδευτικό» χαρακτήρα της βιομηχανικής προσπάθειας.⁸ Η έλλειψη εργατικών χεριών είναι επίσης αυτή που οδηγεί τους συνήγορους της βιομηχανίας να προτείνουν αυταρχικά σχήματα δέσμευσης εργατικών δυνάμεων είτε πρόκειται για «υποτρόφους», προστατευόμενα «έκθετα», είτε τέλος για βιομηχανίες-στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας των ποινικών καταδίκων, με παιδευτικό φυσικά σκοπό, στα νησιά.⁹ Η στασιμότητα των αγροτικών δομών αναστέλλει και την ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς. Εξ άλλου την εποχή εκείνη δεν υφίσταται ακόμα μια ενιαία εσωτερική αγορά, αλλά περισσότεροι θύλακοι με λίγες διασυνδέσεις μεταξύ τους, των οποίων το άνοιγμα κοιτάει προς ευρύτερους ξένους οικονομικούς χώρους όπως η οθωμανική αυτοκρατορία, η Αγγλία και η Αδριατική. Η περιορισμένη τοπικά και ποσοτικά ανάπτυξη της βιομηχανίας στην Ελλάδα επωφελείται από συγκυρίες που ανατρέπουν τους δεσμευείς όρους στην αγορά εργασίας και στη διάθεση των προϊόντων της, όπως η μεγαλύτερη διαθεσιμότητα εργατικών χεριών στις Κυκλάδες, οι κρητικοί πρόσφυγες της επανάστασης του 1866-1869, η έλλειψη μεταξιδιού στη Γαλλία, η «πείνα του βαμβακιού» στη διάρκεια του αμερικανικού εμφύλιου πόλεμου και τα βυρσοδεψεία της Σύρας, ειδικότερα, από τα μονιμότερα εμπορικά ανοίγματα που προσφέρουν οι παροικίες του εξωτερικού.

Σε σύγκριση με την έλλειψη εργατικών χεριών η έλλειψη των χρηματικών κεφαλαίων προβάλλεται πολύ σπανιότερα ως ανασταλτικός παράγοντας για την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Αυτό οφείλεται στις πραγματικές συνθήκες που επικρατούν τον 19ο αιώνα. Το σταθερό κεφάλαιο για ένα μικρό κλωστήριο σαν του Φωτεινού δεν ξεπερνά τις 100.000 δρχ. Η δαπάνη αυξάνει όταν εγκαθίσταται ατμομηχανή, αλλά τα ατμοκίνητα βυρσοδεψεία της Σύρας δείχνουν ότι παρόμοιες επενδύσεις βρίσκονται μέσα στα όρια των δυνατοτήτων του εμπορικού κεφαλαίου της οθωμανικής περιόδου. Την ίδια εποχή τα κεφάλαια των ντόπιων ασφαλιστικών εταιριών είναι μεγαλύτερα από εκείνα των βιομηχανικών της Σύρας. Οι δυσκολίες που συναντά ως τα 1859 η Εθνική Τράπεζα στο να τοποθετήσει επικερδώς στην ελληνική οικονομία τις εγχώριες αποταμιεύσεις που συγκεντρώνει στα ταμεία της έχουν ως συνέπεια η σχέση μεταλλικού αποθέματος προς το κυκλοφορούν χαρτονόμισμα να είναι ασυνήθιστα υψηλή, ενώ σημαντικά χρηματικά ποσά επενδύονται από τη τράπεζα στο εξωτερικό.¹⁰ Για τη Διοίκηση της Εθνικής, αλλά και για τους επικριτές της πολιτικής της η διέξοδος από αυτή την κατάσταση δεν βρίσκεται στην κατεύθυνση των βιομηχανικών πιστώσεων, αλλά στις πιστώσεις προς το εμπόριο και τη γεωργία.¹¹ Στην ενίσχυση της δανειοδότησης της γεωργίας αποδίδει ακριβώς ο νόμος ΦΚΣΤ 1859 με τη διαφορά ότι από τη δεκαετία του 1860 η κυβέρνηση, πιεζόμενη από τα χρόνια ελλείμματα του προϋπολογισμού, γίνεται ο κυριότερος διεκδικητής των διαθέσιμων της Εθνικής Τράπεζας. Πάντως, η διοχέτευση ελληνικών αποταμιεύσεων στο εξωτερικό μέσω του τραπεζικού συστήματος συνεχίζεται ως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο από τις νέες τράπεζες που ιδρύθηκαν στα τέλη του 19ου αιώνα με συμμετοχή ξένων κεφαλαιούχων και ελλήνων των παροικιών.

Η βιομηχανική καχεξία και η στασιμότητα των δομών της αγροτικής παραγωγής δεν οδήγησαν ποτέ σε μια ουσιαστική και συστηματική αμφισβήτηση των οικονομικών δυνατοτήτων του ελληνικού κράτους. Το πρόβλημα συλλαμβάνεται ως ζήτημα «καθυστερήσεως» μάλλον, παρά έλλειψης των θεμελιωδών προϋποθέσεων για οικονομική πρόοδο. «Ας μην κρίνουμε τα

έργα των ανθρώπων με αφαίρεση από τον παράγοντα χρόνο και αντί να κατηγορούμε την Ελλάδα για βραδύτητα και έλλειψη προκοπής, που δεν υφίστανται παρά μόνο στις προκαταλήψεις και στην κακή πρόθεση, ας της αναγνωρίσουμε αυτά που πραγματοποίησε μέσα στο βραχύ χρονικό διάστημα που τη χωρίζει από την απελευθέρωσή της».¹² Τριάντα χρόνια αργότερα από τη συνηγορία του Leconte ο Συγγρός χρησιμοποιεί τις ίδιες περίπου δικαιολογίες για την καθυστέρηση της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας σε σχέση με τις ευρωπαϊκές: «Δέν πρόκειται ένταυθα νά εξετάσωμεν μετά λεπτομερείας, άν τά Έλληνικόν Βασίλειον, όλον συνέστη, ήδύνατο έν τώ διαστήματι τών 45 έτών, καθ' ά αυτοκυβερνάται, νά είναι μάλλον προοδευμένον καί μάλλον παρεσκευασμένον. Νομίζομεν διι υπερβολικαί καί άδικοι είναι οί μεμψιμοιρίαι, τάς όποιας τινές έξτοξεύουσι κατά τών κατά καιρούς Έλληνικών Κυβερνήσεων, άποδίδοντες πάσας τάς παρατηρουμένας σήμεραν έλλείψεις είς τούς διοίκησαντας τά κοινά... Λησμονούσιν διι 45 έτών βίος έν έθνει υπό τοιαύτας περιστάσεις άναπλαττομένω είναι βραχύτατον χρόνου διάστημα».¹³ Αντιμετωπιζόμενη από αυτή την οπτική γωνία η πολιτική του Χ. Τρικούπη μπορεί να θεωρηθεί «ότι απέδλεπεν πρό πάντων είς τήν έλάττωσιν τής άποστάσεως, ήτις έχώριζε τήν Έλλάδα άπό τών εύνομουμένων εύρωπαϊκών κρατών».¹⁴

Πραγματικά, ακόμα και οι κρίσεις νομιμοποίησης που περνά το ελληνικό κράτος στους κόλπους των ραγιαδών και των Ελλήνων, της διασποράς μετά τον Κρμαϊκό πόλεμο και στις δεκαετίες του 1890 και του 1900 αποδίδεται περισσότερο στους ατυχείς χειρισμούς των κυβερνήσεων στους τομείς της εξωτερικής και της δημοσιονομικής πολιτικής, παρά σε εγγενείς αδυναμίες της οικονομικής βάσης του Κράτους. Επίσης, η επισήμανση της διαρθρωτικής αδυναμίας του ισοζυγίου πληρωμών κατά τη δημοσιονομική κρίση της τελευταίας τρικυπικής περιόδου¹⁵ δεν οδηγεί σε βαθύτερες ανησυχίες, αφού δεν φαίνεται να κινδυνεύει η αναπαραγωγή του συστήματος, η οποία συνεχίζεται και μετά την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου. Αν η σχέση των παραγωγικών δυνατοτήτων με τον πληθυσμό φαίνεται δυσμενής, αυτό αποδίδεται στη σμικρότητα του πληθυσμού. «Ο μικρός λοιπόν πληθυσμός μας μάλλον ή ή στενότητα των όριών μας είναι ή άληθής αίτία τής δυστυχίας μας», υποστηρίζει ο Σπ. Τρικούπης στην Εθνοσυνέλευση της 7' Σεπτεμβρίου¹⁶. Αργότερα, με την επικράτηση του μεγαλοιδεασμού, το επιχείρημα εξελίσσεται. Ο ανεπαρκής πληθυσμός και η μικρή μονοπληρική οικογένεια είναι το πρόβλημα για τον Μανσόλα, αλλά οφείλονται στη στενότητα των συνόρων.¹⁷ Όταν στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου η κρίση της σταφίδας εμφανίζεται να ανατρέπει τη σχέση πληθυσμού-παραγωγικής βάσης, η διέξοδος της υπερπρόντιας μετανάστευσης αμβλύνει το πρόβλημα και δεν οδηγεί σε γενικότερες αναθεωρήσεις. Αισιόδοξοι οικονομολόγοι μπορούν να υποστηρίξουν μάλιστα ότι «έκάστη χώρα παράγει όσα άπαιτούνται διά τήν συντήρησιν τών κατοίκων της. Παρατηρήθη ότι όταν ό πλούτος αύξάνη είς μίαν χώραν, ό πληθυσμός έχει τάσεις επίσης προς αύξησιν, άπεναντίας όταν έλαττωται ό πλούτος, ό πληθυσμός άκολουθει τήν ίδιαν κίνησιν. Έ θεωρία αύτη ένισχύει τās καλās έλπίδας διά τήν Έλλάδα, διότι ό έλληνικός πληθυσμός αύξάνει κατ' άναλογίαν 15 επί 1.000 κατοίκων, όσον δηλαδή οί ταχύτερον αύξανόμενοι λαοί τής Εύρώπης».¹⁸ Ακόμα και μετά τη ριζική ανατροπή της Μικρασιατικής καταστροφής και της συρροής των προσφύγων στο ελληνικό κράτος, υποστηρίζεται από πολλούς η ανάγκη της πύκνωσης των αγροτικών πληθυσμών.¹⁹

Αυτή τη φορά η οικονομική σκοπιμότητα της πύκνωσης του πληθυσμού συνδυάζεται με τη στρατηγική της κατοχύρωσης της ελληνικής Μακεδονίας με τον ανομοιογενή της πληθυσμό από τις επεκτατικές βλέψεις των βορείων γειτόνων. «Τό ζήτημα της ανάπτυξεως της γεωργίας και των πλουροπαραγωγικών δυνάμεων των ελληνικών χωρών και επομένως τό ζήτημα της αύξησεως του Έλληνισμού, δι' αυτήν τήν ύπαρξίν του. Έάν εξακολουθήσει τό άνεμοσκορπισμα του Έλληνισμού ό αύξανόμενος άδιαλείπτως Σλαβισμός θά μάς ρίψη μέ έν φύσημά του εις τήν θάλασσαν. Έάν δέν συμπτυκνωθεί, ό άγροτικός πληθυσμός, δέν θά δυνηθώμεν ποτέ πλέον νά επανέλθωμεν εις τήν Μικράν Άσίαν και όταν άκόμη ή Τουρκία θανατωθή, τελείως, τό όποιον πιθανώτατα θά συμβή μετά μία ή δύο γενεάς, θά περάσουν και εκεί οι Σλάβοι...». ²⁰ Αυτοί οι στρατηγικοί προβληματισμοί υπαγορεύουν και τις προτάσεις αναθεώρησης των βορείων συνόρων της Ελλάδος και της πρόωθής τους σε ασφαλέστερη φυσική γραμμή. Οι προτάσεις αυτές δεν είναι άμοιρες εσωτερικής πολιτικής σημασίας, επειδή προβάλλονται κυρίως από κωνσταντινικούς κύκλους και στρέφονται εναντίων των διπλωματικών χειρισμών του Ε. Βενιζέλου που οδήγησαν στη χάραξη των συνόρων.

Το «Ελληνικό θαύμα» της δεκαετίας του 1920

Η εγκατάσταση μεγάλου μέρους των προσφύγων στις αγροτικές περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης σκοπεύει ακριβώς στην ενίσχυση της ελληνικότητας των βόρειων επαρχιών. Στις πόλεις, η συρροή των προσφύγων ενισχύει τις τάξεις του εφεδρικού στρατού εργασίας, που άρχισε να σχηματίζεται από την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, με την κρίση της εξαγωγικής γεωργίας. Ανατρέπεται έτσι η κατάσταση που επικρατούσε στο μεγαλύτερο μέρος του προηγούμενου αιώνα και τα φθίνοντα πραγματικά ημερομίσθια γίνονται ο βασικός όρος για την επιτάχυνση της ανάπτυξης της βιομηχανίας. ²¹ Οι αιτιάσεις για την καθυστέρηση παύουν πλέον ν' απευθύνονται στην έλλειψη διαθέσιμων εργατικών χεριών και στρέφονται προς «την σημαντικήν στενότητα του κεφαλαίου», που αναγορεύεται «κύρια αίτια της μέχρι τούδε καθηστερήσεως». ²² Παράλληλα επιβιώνει η πολιτιστική αντίληψη της εκβιομηχάνισης που εξακολουθεί να θεωρείται το αποτέλεσμα «βραδείας πολιτιστικής και βιοτεχνικής εξέλιξεως», ενώ η έλλειψη «τεχνικών γνώσεων βιομηχάνων και εργατών» ²³ τίθεται στην ίδια μοίρα με τη στενότητα των κεφαλαίων ανάμεσα στους ανασταλτικούς παράγοντες. Παρόλο που τα όρια της ελάχιστης επένδυσης σε σταθερό κεφάλαιο έχουν ανέλθει στη δεκαετία του 1920 σε σχέση με τον προηγούμενο αιώνα, η επίκληση της στενότητας των κεφαλαίων εκφράζει περισσότερο αφηρημένες θεωρητικές οικονομικές αντιλήψεις παρά μια συγκεκριμένη πραγματικότητα, γιατί μετά τη Μικρασιατική καταστροφή η ελληνική οικονομία διέρχεται μια φάση μεγάλης διαθεσιμότητας χρηματικών κεφαλαίων που εισρέουν στη χώρα με διάφορες μορφές: προσφυγικά κεφάλαια, εμβάσματα, δάνεια. ²⁴ Η διακοπή των εισαγωγών στη διάρκεια του αποκλεισμού του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και η διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς με την προσάρτηση των νέων επαρχιών και τη συρροή των προσφύγων είναι οι άλλοι ευνοϊκοί παράγοντες που συνέβαλαν στην ανάπτυξη της βιομηχανίας. Τέλος, ο κοινωνικός συνασπισμός που με το κόμμα των Φιλελευθέρων κατέχει την πολιτική εξουσία συγκαταλέγει για πρώτη φορά στο κυβερνητικό του πρόγραμμα την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Στη διαφοροποιημένη αυτή κυβερ-

νητική αντίληψη οφείλεται το δασμολόγιο του 1917 που απομακρύνεται από τη βασικά ταμειακή πολιτική των προηγούμενων, ιδιαίτερα του τρικουπικού, και υιοθετεί μια ανοικτά προστατευτική πολιτική. ²⁵ Η πρόοδος που πραγματοποιεί η βιομηχανία κάτω από αυτές τις συνθήκες οδηγεί τους οικονομολόγους να μιλούν για την είσοδό της Ελλάδας «εις τό στάδιον της εκβιομηχανήσεως» και επιτρέπει στους βιομήχανους και στους κυβερνητικούς παράγοντες να αναμετρούν με ικανοποίηση «το Θαύμα» ²⁶ που έχει ήδη συντελέσει η ελληνική βιομηχανία και να ατενίζουν με εμπιστοσύνη το μέλλον. «Παρά τά μεγάλα και δυσανάλογα βάρη, τά όποια έπεσώρευσεν ή έκβασις του πολέμου εις τήν Έλλάδα και παρά τήν έπαχθεστάτην φορολογίαν, εις ήν υπεβλήθη ό Έλληνικός Λαός, διά νά άνταποκριθί εις τά βάρη ταύτα, ή δημοσία και ιδιωτική οικονομία της χώρας έμπνέει σήμερον αίσιοδοξίαν περί του οίκοномиκού μέλλοντος αυτής». ²⁷ Η ικανοποίηση για τα οικονομικά επιτεύγματα σκιαζεται από τις ανησυχίες που προκαλούν η απότομη προλεταροποίηση μεγάλου μέρους του πληθυσμού, η ίδρυση του ΚΚΕ και οι νωπές αναμνήσεις της Οκτωβριανής Επανάστασης. Το «ιδιώνυμο» του 1929 εκφράζει αυτές ακριβώς τις ανησυχίες του ελληνικού αστισμού. Η εφαρμογή του όμως στην πράξη στοχεύει λιγότερο στην αποτροπή του πολιτικού κινδύνου που αντιπροσώπευε το ΚΚΕ και περισσότερο στην εξασφάλιση της αναπαραγωγής του κεφαλαίου στην καθημερινή παραγωγική διαδικασία χωρίς τα προσκόμματα που παρενόβαλλε η διεκδικητική δραστηριότητα του εργατικού κινήματος κομμουνιστικού ή μη. ²⁸

Η κρίση και οι ανασφάλειες του Ελληνικού αστισμού

Το «ελληνικό θαύμα» και μαζί του η εμπιστοσύνη του ελληνικού αστισμού στο οικονομικό μέλλον της χώρας δεν μπόρεσαν να επιβιώσουν από τον κλονισμό που προκάλεσε στην οικονομία η κρίση του 1929 με την απότομη πτώση των εξαγωγών και την ανακοπή της εισροής χρηματικών κεφαλαίων από το εξωτερικό. Στερεύουν έτσι οι πόροι πάνω στους οποίους στηρίχθηκε το πρόγραμμα των εγγειοβελτιωτικών έργων της προηγούμενης δεκαετίας και επιβραδύνεται ο ρυθμός αποκατάστασης των προσφύγων που είχε αποτρέψει ως τότε τους κοινωνικούς κλυδωνισμούς. Μειώνεται επίσης ο όγκος των συναλλαγών επι των οποίων το διογκώμενο ελληνικό τραπεζικό σύστημα εισπράττει τις προμήθειές του, ενώ η βιομηχανία με τη χαμηλή προστιθέμενη αξία κινδυνεύει να χάσει τις πρώτες της ύλες εξ αιτίας των συναλλαγματικών περιορισμών που επιβάλλει η πτώση της αξίας των εξαγωγών. Η εξυπηρέτηση του δυσβάστακτου εξωτερικού δημόσιου χρέους θα ανασταλεί σε λίγα χρόνια και το κράτος δυσκολεύεται να συνεχίσει τις εξισορροπητικές του λειτουργίες, αφού δεν μπορεί πλέον να καλύπτει τα ελλείμματα με εξωτερικό δανεισμό. Στους κόλπους του ελληνικού αστισμού, η ανασφάλεια που γεννούν τα ιδιαίτερα ελληνικά προβλήματα επαυξάνεται από τη γενικότερη κρίση που διέρχεται το καπιταλιστικό σύστημα σε παγκόσμιο επίπεδο. Αντίστοιχα, οι προβληματισμοί για την οικονομική κατάσταση δεν πηγάζουν μόνο από την ελληνική εμπειρία, αλλά επηρεάζονται από αναλύσεις και προτάσεις που αναφέρονται σε ξένες πραγματικότητες, το ίδιο όπως η διαμάχη για την σκοπιμότητα της βιομηχανικής ανάπτυξης διεξάχθηκε με επιχειρήματα αντλημένα από την αντιπαράθεση των υποστηρικτών του δόγμα-

τος του ελεύθερου εμπόριου με τους οπαδούς του προστατευτισμού στη Δυτική Ευρώπη.

Την πρώτη προσπάθεια θεωρητικοποίησης της ανασφάλειας του ελληνικού αστισμού σε συγκεκριασμό με τις δυτικοευρωπαϊκές αναλύσεις αποτελεί η μελέτη του Κ. Σφυρή. **Υπό ποίας προϋποθέσεις η Ελλάδα είναι βιώσιμος;**, που κυκλοφόρησε το 1931. Η μελέτη αυτή οριοθετεί την απαρχή μιας περιόδου όπου οι ελληνικοί πολιτικοί και οικονομολογικοί κύκλοι αμφισβητούν την ύπαρξη μέσα στα όρια της ελληνικής επικράτειας των αντικειμενικών προϋποθέσεων για την αναπαραγωγή του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Η διάγνωση του Σφυρή, είναι ότι η Ελλάδα υποφέρει από δημογραφικό πρόβλημα το οποίο «έμφανίζεται ωμότατα ως ώμοτατον πρόβλημα υπερπληθυσμού, ούτινος ή οξύτης είναι αφαντάστου δυσμενείας. Και σχετικώς μεν υπερπληθυσμός υφίσταται πάντοτε ειδικώς εν τη ελληνική κρατική περιοχή. Διότι ανέκαθεν υφίστανται αί ριζικάι αιτίαι: Δηλ. αι περιορισμέναι δυνατότητες έκμεταλλεύσεως τών φυσικών βάσεων τής ελληνικής οικονομίας. Αί συνέπειαι τής από χιλιετηρίδων διαρκούσης καλλιέργειας ελληνικών έδαφών: 'Η ιδιουρθμία της γεωγραφικής θέσεως και της φυσικής διαμορφώσεως τής μεσογειακής χώρας: 'Η έντεϋθεν ούσιωδώς προσδιοριζομένη ιδιουτυπία τού ελληνικού έθνικοφυλετικού στοιχείου ως άμφιβίου στοιχείου Διασποράς: 'Η έντεϋθεν ειδικώς προκύπτουσα περιορισμένη άποδοτικότητα τού 'Ελληνος εις συνεχή καί συστηματικήν έργασίαν. Δι' ό, ό πληθυσμός έξεϋρίσκει φυσικάς έμπορικοναυτικάς καί μεταναστευτικάς διεξόδους διά τής φυσικής έκροής τού περισσεύματος προς τά έξω καί διά τής έξαπλώσεως εν τη Διασπορά». ²⁹ Ειδικότερα όσον αφορά την ανάπτυξη της βιομηχανίας εμπόδιο στέκεται όχι μόνο η εθνοφυλετικά προσδιορισμένη μειωμένη ικανότητα του Έλληνα για συστηματική εργασία, αλλά κι η έλλειψη των υλικών προϋποθέσεων, που έχει σαν αποτέλεσμα οι δυνατότητες ανάπτυξης να είναι περιορισμένες για τις υφιστάμενες και ανύπαρκτες για νέες τυχόν βιομηχανίες:

Η μελέτη του Σφυρή θέτει πρώτη το πρόβλημα της βιωσιμότητας της Ελλάδας ως συνάρτησης του υπερπληθυσμού και των περιορισμένων φυσικών πόρων, εγκαινιάζοντας έτσι μια νέα φάση στην αντιμετώπιση των ελληνικών οικονομικών προβλημάτων. Ταυτόχρονα σημειώνει το τέρας μιας άλλης, γιατί ο Σφυρή, που είχε συμμετάσχει στις διαμάχες της περιόδου του Εθνικού Διχασμού από τις γραμμές των Αντιβενιζελικών, χρησιμοποιεί την ανάλυσή του για ένα ξεκαθάρισμα λογαριασμών με τους παλαιούς του αντιπάλους. Η αναφορά, στον πρόλογο της μελέτης, στις «πολιτικές καί οικονομικές αϋθεντίες, στά έιδωλα πού καταρρέουν» και η επίκληση να αποσυρθούν «οί-κειοθελώς έκ τής πολιτικής, οίκονομικής, πνευματικής καί έν γένει δημοσίας ζωής, όταν παρέλθη ή έποχή των» ³⁰ (απευθύνονται στο Βενιζέλο και στους ηγέτες της Δημοκρατικής παράταξης που μονοπωλούν την πολιτική εξουσία από το 1922. Η απαρίθμηση των σφαλμάτων που επιδείνωσαν τις εγγενείς αδυναμίες της Ελληνικής οικονομίας ισοδυναμεί με ένα κατηγορητήριο των κυρίων αξόνων της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής των Φιλελευθέρων και των συμμάχων τους: της αγροτικής μεταρρύθμισης και της πολιτικής της ιστάρκειας, της προστασίας της εγχώριας βιομηχανίας και της γενικότερης πολιτικής οικοδόμησης ενός σύγχρονου αστικού κράτους. Ο απόηχος των πολιτικών συγκρούσεων του παρελθόντος είναι αισθητός και στις προτάσεις για την διέξοδο από την κρίση. Η «ειρηνική παγία άνασύνθεσις τού παλαιού χώρου τής Μεσογειακής Διασποράς ως χώρου ούχι κρατικής, άλλ' έθνικής έξα-

πλώσεως» ³¹ αποτελεί συνέχεια της γραμμής της γύρω από τον Ι. Δραγούμη ομάδας εναντίον της πολιτικής εδαφικής επέκτασης που ακολουθούσαν οι Φιλελεύθεροι. Η ελληνοτουρκική συμφωνία του 1930 χαιρετίζεται σαν πρώτο βήμα στην κατεύθυνση αυτή, αλλά ζητείται η απομάκρυνση του πολιτικού προσωπικού που βαρύνεται με την επεκτατική πολιτική που απέτυχε. Κατά τον ίδιο τρόπο, η απόρριψη της αναζητήσης διεξόδου στην κατεύθυνση μιας Βαλκανικής Ένωσης και η με γεωοικονομικά επιχειρήματα υποστήριξη της σύνδεσης με τη Μεσευρώπη του Friedrich Naumann, πυρήνας της οποίας θα είναι η ένωση Γερμανίας-Αυστρίας, αποτελούν προσπάθεια δικαιώσης εκ των υστέρων του προσανατολισμού των Αντιβενιζελικών προς τις Κεντρικές Δυνάμεις στη διάρκεια του Α' Παγκόσμιου Πολέμου.

Ενώ οι αναφορές στον Εθνικό Διχασμό συνθέτουν την ιδιομορφία της μελέτης του Σφυρή, η θεωρητική της θεμελίωση και το γενικότερο κοσμοθεωρητικό της πλαίσιο είναι συγγενή με εκείνα του μεγαλύτερου μέρους των διατριβών για τη βιωσιμότητα της Ελλάδας. Θεωρητική αφετηρία του Σφυρή είναι η γερμανική ιστορική οικονομική σχολή και η γερμανική οικονομική γεωγραφία, συγκεκριασμό των θέσεων των οποίων αναπαράγει κάτω από το όνομα «γεωοικονομία» ως καθηγητής της ΑΣΟΕΕ. ³² Η έννοια του υπερπληθυσμού, του συντελεστή δημογραφικής πίεσης σαν λόγου του πληθυσμού μιας χώρας προς τον πληθυσμό των γειτονικών, η σχέση πληθυσμού και καλλιεργήσιμων εδαφών είναι κατηγορίες που δανείζεται ο Σφυρή από τους γερμανούς προδρόμους του και που, με την ίδια ή διαφοροποιημένη μορφή, επανέρχονται στις μεταγενέστερες ελληνικές διατριβές για τη βιωσιμότητα. Στη Γερμανία του μεσοπολέμου, οι κατηγορίες αυτές χρησιμοποιούνται σε μελέτες που αποβλέπουν στο να προσδώσουν μια θεωρητική θεμελίωση στις επιδιώξεις των συντηρητικών και εθνικιστικών κύκλων για αναθεώρηση των συνόρων των Βερσαλλιών και για μια επιστροφή στην αγροτική παραγωγή σαν προστασία από τις αποσταθεροποιητικές για την κοινωνία συνέπειες της εκβιομηχάνισης και της προλεταριοποίησης. ³³ Στη μελέτη του Σφυρή αναφέρεται ρητά ο Acroboe, ³⁴ ενώ οι συνέπειες της εκβιομηχάνισης των αγροτικών χωρών για την ισορροπία της παγκόσμιας οικονομίας εξετάζονται πάνω στα χνάρια παλαιότερων εργασιών του L. Pohle και ιδιαίτερα του Adolf Wagner, ³⁵ που επηρεάζουν και άλλους Έλληνες οικονομολόγους της εποχής. Όπως στα γερμανικά πρότυπα έτσι και στις ελληνικές εκδοχές η επιδίωξη της βιωσιμότητας προϋποθέτει την υιοθέτηση μιας ενεργού παρεμβατικής πολιτικής στην οικονομία. ³⁶ Συχνά ο κρατικός παρεμβατισμός εγγράφεται μέσα στα πλαίσια της απόρριψης της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και της υιοθέτησης αυταρχικών προτύπων πολιτειακής οργάνωσης. Στη μελέτη του Σφυρή «ή ένιαία ολοκληρωτική πολιτική επέμβασις» στην οικονομία (σελ. 43) παραμένει ασαφής, το ίδιο όπως και «αί νέαι έποχαί, νέαι κινήσεις καί νέαι μέθοδοι» που οραματίζεται στο πρόλογό της. Όμως η οργανική βιολογική αντίληψή του για την κοινωνία καθώς και η υιοθέτηση της φυλετικής παραμέτρου αφήνουν να φανεί μια σύγκληση των απόψεών του με εκείνες του Κ. Καραβίδα, από τον οποίο ο Σφυρή δανείζεται την «πολύμορφο δημοκρατική κοινοτική μονάδα» (σελ. 23) σαν εναλλακτική λύση στις υφιστάμενες σχέσεις παραγωγής στον αγροτικό τομέα. ³⁷

Το σύστημα του Κ. Καραβίδα αποτελεί την γνησιότερη ελληνική φασιστική πρόταση του μεσοπολέμου. Είναι γνήσια όχι με την έννοια της πιστής αντιγραφής του μουσολινικού προτύ-

που ή της εκλεκτικής υιοθέτησης ορισμένων στοιχείων του, αλλά χάρη στην οικοδόμηση πάνω στις ίδιες αρχές και με τον ίδιο στόχο ενός πρωτότυπου συστήματος κατάλληλου για την αγροτική, όπως τη θεωρούσε ο Καραβίδας, ελληνική κοινωνία αντίστοιχου με το φασιστικό σύστημα της πιο εκβιομηχανισμένης Ιταλίας. Στη διαμόρφωση της κοσμοθεωρίας του Καραβίδα, που θέλει να σκέπτεται «όντολογικά και βιολογικά και όχι λογικά και δικονομικά»³⁸ η συμβολή του Σπένγκλερ και του Νίτσε είναι η μεγαλύτερη, ενώ ο Μάρξ αποτελεί το προς αναίρεση παράδειγμα, παρόλο που για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούνται συχνά και μαρξικές κατηγορίες ή επιστρατεύονται ολόκληρες χαρακτηριστικές διατυπώσεις από το έργο του Μάρξ, για να προσδώσουν, παραλλαγμένες, περισσότερη παραστατικότητα στο προτεινόμενο σύστημα. Η κοινότητα, βασική οικονομική και διοικητική μονάδα της ελληνικής κοινωνίας, στα «οργανικά» πλαίσια της οποίας το άτομο εντάσσεται «πειθαρχικά», καλείται να συμβάλει στη «σύνθεση» των ταξικών αντιθέσεων στην αγροτική Ελλάδα, με τον ίδιο τρόπο που οι συντηγνίες ξεπερνούν τις ταξικές αντιθέσεις στη βιομηχανική κοινωνία της Ιταλίας. Η πραγματική εξουσία στην κοινότητα βρίσκεται στα χέρια του «όλιγομελούς συμβουλίου των άριτων» ενώ η παρέμβαση της κρατικής εξουσίας με το Νομάρχη ασκεί ρόλο ρυθμιστικό. Το κράτος παραμένει ως «σχηματισμός υπεртаξικός με λειτουργίες καθαρά βιολογικές, όχι οικονομικές και κοινωνικές». Η πολιτική εξουσία σε εθνικό επίπεδο ασκείται από ένα άμεσα εκλεγμένο πρόεδρο και δυο «βουλές» μια έμμεσα εκλεγμένη από το λαό και μια δεύτερη, αποτελούμενη από τους εκπροσώπους των επαγγελματικών κλάδων. Οι δομές αυτές θα αντικαταστήσουν τον «παρείακτο κοινοβουλευτισμό» και «όλη την μετά το 1910 κοινωνική και οικονομική πολιτική», που απορρίπτεται ως ξενόφερτη.³⁹ Η βιωσιμότητα της Ελλάδας δεν είναι το κύριο αντικείμενο του προβληματισμού του Καραβίδα. Πάντως στις μελέτες του της δεκαετίας του 1930 απομακρύνεται από τις προηγούμενες θέσεις του για την ανάγκη πύκνωσης των αγροτικών πληθυσμών, που τις υποστήριξε, τουλάχιστον ως τα 1927, μαζί με τον Κ. Άμαντο. Στα 1930 δέχεται ότι το ελληνικό κράτος «στα σημερινά όρια του ούτε θετικό ούτε μόνιμο είναι, ότι αντιθέτως η μέν προέλευσός του, καίτοι πολύ ακριβά πληρωθείσα, οφείλεται εις την τύχην, η δέ συντήρησός του θα αποβή αδύνατος χωρίς υποστήριξιν αυτού από μία βαθύτατην και ενεργόν συνείδησιν των βασικών νόμων της γεωοικονομικής και της ιστορίας της χώρας μας». Από τον Ελληνικό Κοινοτισμό αναμένει ακριβώς «ότι για ένα αρκετό διάστημα θα εξοικονομήση ως άριστα το πρόβλημα του στενού χώρου και της περισσής δημογραφίας και πολύ μαλακές θαναι υπο το καθεστώς αυτού οι εσωτερικές ανωμαλίες. Φυσικά κι αυτός θα ξαναβρή βαθμηδόν το παλαιό του μονοπάτι προς τας αποικιακάς διεξόδους της Ασίας και γενικά της Ανατολικής Μεσογείου ή και μακρύτερα. Τούτο είναι μοιραίο».⁴⁰ Τα περιθώρια για την ανάπτυξη της βιομηχανίας είναι ελάχιστα, γιατί η «χώρα μας είναι φτωχή και οι περισσότερες εργασίες της δεν μπορούν να θρέψουν και το λαό και το καπιταλιστικό κεφάλαιο... Οι γεωοικονομικοί όροι της χώρας μας επιβάλλουν και τις μικροδιοικησίες και την μικροαστική τάξιν». Το κεφάλαιο νοείται μόνο ως «προσωπικό» και η κοινότητα το προστατεύει από την επέκτασή του κεφαλαίου «υπό καπιταλιστική μορφή». Στα πλαίσια της κοινότητας μόνο γεωργοβιομηχανικές δραστηριότητες είναι ανεκτές με φορέα το «προσωπικό» κεφάλαιο. Το «κεφάλαιο υπό καπιταλιστική μορφή» περιορίζεται στον έξω από τις κοινότητες χώρο, ο οποίος δεν οριοθετείται ακριβώς και όπου κινεί τις τράπεζες, τη μεγάλη

βιομηχανία και το μεγάλο εμπόριο.⁴¹

Οι περιπτώσεις του Σφυρή και του Καραβίδα δείχνουν πως ο περί βιωσιμότητας λόγος μπορεί να μετατραπεί σε επιχειρήματα εναντίον της καθεστηκυίας οικονομικής πολιτικής και της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Πραγματι, η μερίδα του πολιτικού κόσμου που απορρίπτει την πολιτική των Φιλελευθέρων και αυτοί όπως ο Γ. Κονδύλης προσανατολίζονται, ανοικτά ή συγκεκριμένα, προς αυταρχικές λύσεις, εντάσσονται στη συνθηματολογία τους τη μη βιωσιμότητα της Ελλάδας. Όμως, η πολιτική δεξιά δεν έχει το αποκλειστικό προνόμιο της αμφισβήτησης των δυνατοτήτων επιβίωσης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, την οποία συμμερίζονται και εκπρόσωποι της αριστεράς. Στο λόγο του Ι. Σοφιανόπουλου στη Βουλή στις 12 Νοεμβρίου 1932 επανέρχονται όροι και εκτιμήσεις που, αν δεν έχουν ληφθεί απ' ευθείας από τον Κ. Σφυρή, έχουν πάντως την ίδια προέλευση: «Η παντοδαπή καχεξία της χώρας δεν οφείλεται μόνον εις την από τινος σημειωθείσαν γενικωτέραν κρίσιν απότοκον και ταύτην της παγκοσμίως πιστοποιηθείσης χρεωκοπίας του καπιταλισμού, αλλά κυρίως εις αίτια καθαρώς ελληνικά, και συγκεκριμένως εις το δια δευτέραν φοράν εις την ιστορίαν της Ελλάδος επαναλαμβανόμενον γεγονός της συγκεντρώσεως των έκπαλαι εν διασπορά ευρισκομένων Ελλήνων εις το όχι τόσο μικρόν εις έκτασιν όσο πτωχόν εις απόδοσιν ελληνικόν έδαφος... Η Ελλάς, ιδίους πόρους να διαθρήψη τα εκατομμύρια των Ελλήνων που συσσωρεύθησαν επί το αυτό, δεν διαθέτει. Οσονδήποτε και αν τονώσωμεν τους κλάδους της εθνικής μας οικονομίας, αρχίζοντες από την γεωργίαν και τελειώνοντες δια της βιομηχανίας και του διαμετακομιστικού εμπορίου εις τον τουρισμόν -και τούτο βεβαίως πρέπει να γίνη- η παθητικότητα του ισοζυγίου πληρωμών θα είναι, καθώς φαίνεται, σταθερά».⁴² Ακόμη και η απόρριψη της Βαλκανικής Ομοσπονδίας ως αντικείμενης στα πράγματα, αφού «η Βαλκανική Χερσόνησος γεωοικονομικώς είναι καθαρά συνέχεια της Μεσευρώπης και Ανατολικής Ευρώπης» ταυτίζεται ουσιαστικά με την αντίληψη του Σφυρή για την Ελλάδα και τα Βαλκάνια ως συμπληρωματικών αγροτικών οικονομικών της γερμανοκρατούμενης βιομηχανικής Μεσευρώπης. Η διαφορά έγκειται στο ότι ο Σοφιανόπουλος χρησιμοποιεί αυτή την ανάλυση για να υποστηρίξει την αντικατάσταση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος από μια κάπως απροσδιόριστη «σοσιαλιστική κοινωνία», στην εγκαθίδρυση της οποίας, εκτός από ανακατανομητικά του εισοδήματος μέτρα, θα συμβάλει και η εθνικοποίηση ώριμων προς τούτο επιχειρήσεων (Τράπεζες, μεταφορές, μεγάλο εμπόριο τροφίμων, λιπάσματα, βιομηχανίες με γεωργικά προϊόντα ως πρώτη ύλη).

Οι απόψεις του Σοφιανόπουλου δίνουν αφορμή σε μια πρώτη αριστερή κριτική της θεωρίας της βιωσιμότητας από τον Σ. Σωμερίτη στη «Σοσιαλιστική Επιθεώρηση».⁴³ Ο Σωμερίτης επιστρατεύει την αντίκρουση της θεωρίας του πληθυσμού του Μάλθους από τον Μάρξ και την ανάλυση του αγροτικού ζητήματος του Κάουτσκι, για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι «υπερπληθυσμός δε σημαίνει καθόλου οικονομική καθυστέρηση, φτώχεια κεφαλαίων - μέσων παραγωγής. Εντελώς αντίθετα μάλιστα. Σχετικός υπερπληθυσμός σημαίνει υπερεπάρκεια κεφαλαίων-μέσων παραγωγής, έντονο ρυθμό στην κεφαλαιοκρατική συσσώρευσή τους». Αυτό το θεωρητικό συμπέρασμα προσαθεί να το επιβεβαιώσει με την ελληνική εμπειρία δείχνοντας ότι η βιομηχανική ανάπτυξη της δεκαετίας του 1920 συνοδεύθηκε από μια σχετική συγκεκριμενοποίηση του κεφαλαίου και από μείωση του λόγου των εργαζομένων στη βιομηχανία προς το κεφάλαιο. Οι δυσχέρειες λοιπόν της ελληνικής

οικονομίας δεν οφείλονται σε εγγενείς αδυναμίες της, αλλά στους γενικούς νόμους του καπιταλισμού που έχουν επικρατήσει και στην Ελλάδα. Οι ίδιοι αυτοί νόμοι υποδεικνύουν και τη διέξοδο από την κρίση, που δεν είναι πλέον η «φυλετική» διέξοδος ενός νέου μεσογειακού αποικισμού που ονειρεύονται οι συντηρητικοί και ο Σοφιανόπουλος, αλλά η δημιουργία με πολιτικές συμφωνίες νέων εξωτερικών αγορών για την αναπτυσσόμενη ελληνική βιομηχανία στα Βαλκάνια και στην Τουρκία. Η εξαγωγή των βιομηχανικών προϊόντων θα αντικαταστήσει την εξαγωγή των ανθρώπων.

Η προσέγγιση του Δ. Δανιηλίδη⁴⁴ μπορεί και αυτή να καταταχθεί στην αριστερή κριτική της βιωσιμότητας, παρόλο που η ανάλυσή του υιοθετεί τη γεωοικονομική θεώρηση, την οποία αντιπαραθέτει στον ιδεοκρατικό νεοελληνικό ιστορισμό. Και για τον Δανιηλίδη «η Ελλάδα όπως τη βρίσκουμε στη φύση, ηλιοδαρμένη, άνυδρη και ορεινή, φτωχή σε θησαυρούς του υπεδάφους, φτωχή σε αρτηρίες εσωτερικής συγκοινωνίας, δεν μπορεί να θρέψει ένα πολύ πυκνό πληθυσμό. Γι' αυτήν αληθεύει και σήμερα το παλλαϊκό 'τῇ Ελλάδι πενίη μὲν αἰεὶ ποτε σύντροφός ἐστι...» (σελ. 16). Η φτώχεια αυτή όμως δεν αποτελεί τη μοίρα της χώρας και είναι καθήκον των ανθρώπων ν' αντιδράσουν. Η αντίδρασή του διοχετεύεται προς τη μεριά της θάλασσας, αλλά στον Δανιηλίδη δεν πρόκειται για τη φυλετικά προσδιορισμένη τάση προς μετανάστευση, αλλά για κάτι πιο σύνθετο, αφού η ελληνική περιφέρεια βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση με την ενδοχώρα της και η εξάπλωσή της δεν είναι αποτέλεσμα της αδυναμίας της αλλά της εσωτερικής της ακμής.

Οι πολιτικές προεκτάσεις της θεωρίας της βιωσιμότητας εξηγούν γιατί ο κύρια θιγόμενος από αυτές πολιτικός, ο Ε. Βενιζέλος, τη θεωρεί «ασύστατο ευτυχώς».⁴⁵ Στους λόγους του της περιόδου αυτής, η έκφραση πίστης στις δυνατότητες της ελληνικής οικονομίας και της βιομηχανίας ειδικότερα, συμπληρώνει την έκθεση των θετικών υπέρ της οικονομίας μέτρων της τετραετίας μαζί με την οποία αποτελεί τις δυο πλευρές της τακτικής για την υπεράσπιση της πολιτικής των Φιλελευθέρων και για τη νομιμοποίησή του καθεστώτος: «Μολονότι δεν παραγνωρίζω την σοβαρότητα του δημογραφικού προβλήματος που γεννά η ταχεία αύξησης του πληθυσμού μας, η γεωργία μας, παρά τας σημειωθείσας προσόδους, δύναται να πραγματοποιήσει ακόμα μεγαλύτερας, δια των οποίων η εκ της γης πρόσοδος δύναται να αυξηθῇ ουσιωδώς».⁴⁶ Πάντως οι κύριες ελπίδες του Βενιζέλου για την έξοδο από την κρίση στηρίζονται στη βιομηχανία, αν και φέρελπισ, δεν είναι σπουδαία: «Απο την βιομηχανία μας περιμένομεν να μας λύση το πρόβλημα αυτό. Είμαι βέβαιος ότι η βιομηχανία επικουρούμενη εις όλο το μέτρον του δυνατού από το κράτος, αλλά ιδίως στηριζόμενη εις τας δυνάμεις, αι οποίαι την ἡγάγον εις την σημερινήν προόδόν της, δύναται και από τον γεωργικόν πλυθυσμόν το σημερινό μέρος να απορροφήση και ολόκληρον την αύξησιν του μέλλοντος πληθυσμού να απορροφήση επίσης».⁴⁷ «Ασύστατος ευτυχώς...». Αυτός ο επιρρηματικός προσδιορισμός δείχνει πόσο αληθοφάνης είναι η άρνηση της βιωσιμότητας της Ελλάδας και προοιμίζει πέρα από την ανακούφιση του ρήτορα για το ασύστατό της, ίσως και μια κάποια αμφιβολία για το βάσιμο της αισιοδοξίας του. Αυτή την αμφιβολία και μία έμμεση αναγνώριση της θέσης των αντιπάλων του ότι η οικονομική και κοινωνική κατάσταση επιβάλλει εξαιρετικές λύσεις, δεν αποτελούν τα σχέδια για την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, που για μια στιγμή αντιμετωπίζει ο Βενιζέλος;

Τις ίδιες αμφιβολίες και αμφιταλαντεύσεις διαπιστώνουμε και στους κόλπους των οικονομολόγων του χώρου των Φιλε-

λευθέρων. Ο συνεργάτης του Βενιζέλου και ηγετικό οικονομικό στέλεχος της παράταξης των Φιλελευθέρων Αλ. Διομήδης δέχεται από το 1932 ότι ο ελληνικός λαός αρχίζει να ασφυκτιά «δεδομένου ότι προς ουδεμίας σχεδόν διεύθυνσιν δύναται πλέον να διαρρεύση».⁴⁸ Τρία χρόνια αργότερα, μελετώντας «Το πρόβλημα του οικονομικού μας μέλλοντος», ο Διομήδης ξεκινά την ανάλυσή του με μια διατύπωση της κλασσικής γεωοικονομικής αντίληψης του ελληνικού οικονομικού προβλήματος: «Η Ελληνική γη, ιδίως δε ο κύριος κορμός της Ελλάδος, αι προς νότον του Ολύμπου χώραι, αίτινες υπήρξαν και το κατ' ε-ξοχήν θέατρον της περιπετειώδους ημών ιστορίας, ουδέποτε εις ουδεμίαν περίοδον του ιστορικού μας βίου, επήρκεσαν, ούτε δια να θρέψουν τους κατοίκους των, ούτε δια ν' ασφαλίουν εις αυτούς ικανοποιητικόν στάδιον ενεργείας. Έκτασις στενή, σύστασις εδάφους ισχνή και αποδόσεως αμφιβόλου, κλίμα α-σταθές, είναι στοιχεία μη εμπνέοντα αίσθημα ασφαλούς συντηρήσεως, δεν παρέχουν οικονομικήν άνεσιν, ακόμη δε ολιγώτερον δεν ασφαλίζουν άκοπον και άφθονον εμπλουτισμόν, εις ον απέβλεπε πάντοτε ο Έλλην. Επι γης ούτω πενιχράς δεν θ' ανεπτύσσετο βεβαίως ο θαυμαστός ελληνικός πολιτισμός. Βεβαίως δε κάθε ακμή θα εξηντλείτο τάχιστα, εάν δεν υπήρχεν η ζωογονούσα θάλασσα, η οποία ήρυνε συνεχώς τον ορίζοντα και ήνοιγεν ατέρμονας απόψεις εις την ελληνικήν δραστηριότητα».⁴⁹

Σε αντίθεση με τους αντιπάλους των Φιλελευθέρων, ο Διομήδης χρησιμοποιεί τη γεωοικονομία σαν αφετηρία για να υποστηρίξει ότι η ακολουθούμενη πολιτική της σιτάρκειας και του βιομηχανικού προστατευτισμού είναι όχι μόνο σωστή, αλλά και η μόνη δυνατή. Για τον Διομήδη η παραδοσιακή μεταναστευτική διέξοδος είναι κλειστή και τα σχέδια περί φυλετικής επέκτασης στη Μεσόγειο αποτελούν ουτοπία. Η διέξοδος πρέπει να αναζητηθεί εντός των ορίων της χώρας με ένταση του προγράμματος δημοσίων έργων για την επέκταση των καλλιεργεισμων εδαφών, με περαιτέρω προστασία της βιομηχανίας και με κινητοποίηση των όχι ευκαταφρόνητων εσωτερικών αποταμιεύσεων με σκοπό την επιτάχυνση του ρυθμού συσσώρευσης του κεφαλαίου. Η πολιτική, είναι σωστή, τα μέσα για την εφαρμογή της είναι ανεπαρκή. Το κράτος πρέπει να ξεφύγει από τον αποκλειστικά πολιτικό ρόλο του και να αναλάβει ευρείας έκτασης οικονομικές λειτουργίες, που άλλοτε ενέπλυναν στις αρμοδιότητές της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Η τοποθέτησή του Διομήδη σε αυτό το σημείο δεν είναι δογματική, αλλά πραγματιστική. Δεν διακρίνει ανάμεσα στα διάφορα προτεινόμενα συστήματα διευθυνόμενης, οργανωμένης η ελεγχόμενης οικονομίας. Συγκρατεί μόνο τη γενική κατεύθυνση στην οποία ωθεί τα κράτη ο οικονομικός εθνικισμός στην προσπάθεια επίτευξης της αυτάρκειας. Η ατομική ιδιοκτησία εξακολουθεί να παραμένει η βάση της κοινωνικής οργάνωσης, περιστέλλεται μόνο στο πεδίο της δράσης της. Σε αυτήν την ασάφεια γύρω από τις κοινωνικές διαστάσεις της παρεμβατικής πολιτικής και των πιθανών παραλλαγών της, οφείλεται το γεγονός ότι δεν προσδιορίζονται οι φορείς της, παρόλο που προτείνονται συγκεκριμένα οικονομικά μέτρα.

Τα όργανα της οικονομικής πολιτικής απασχολούν περισσότερο τον Ξ. Ζολώτα, που τάσσεται και αυτός υπέρ του παρεμβατισμού, έστω και σαν πρόσκαιρης λύσης. Στις «Κατευθύνσεις της Οικονομικής μας Πολιτικής» το φασιστικό πρότυπο απορρίπτεται ως «ασύμφορο» επειδή είναι αμφίβολης αποτελεσματικότητας και γιατί οι ελληνικές συνθήκες δεν είναι ακόμη ώριμες για αυτό. Πάντως οι οικονομικές αρμοδιότητες πρέπει να αφαιρεθούν από το κατ' αρχήν ανίκανο να ψηφίσει

έναν άρτιο νόμο κοινοβούλιο και να περιέλθουν στην ενισχυτέα εκτελεστική εξουσία, η οποία πρέπει να πλαισιώνεται από ένα οικονομικό συμβούλιο απαρτιζόμενο από επιστήμονες, εμπειρογνώμονες.⁵⁰ Η αισιοδοξία για τις οικονομικές δυνατότητες της Ελλάδας που υπάρχει πίσω από αυτή την τεχνοκρατική προσέγγιση της οικονομικής πολιτικής είναι μικρή: «Το μέγεθος του πληθυσμού τον οποίον δύναται να διαθρήψη μια χώρα εξαρτάται πρωτίστως από τας φυσικάς της παραγωγικάς συνθήκας»⁵¹ και αυτές στην Ελλάδα είναι δυσμενείς. Οι πρόοδοι που σημείωσαν η γεωργία και η βιομηχανία παραμένει κατατετμημένη σε μικρές επιχειρήσεις που κάνουν αντιορθολογική χρήση των οικονομικών πόρων, ενώ ο κυρίαρχος γεωργικός τομέας, εξ αιτίας των δυσμενών φυσικών συνθηκών, αποδίδει περιορισμένα, με αποτέλεσμα την καθήλωση του εθνικού εισοδήματος και του προς επένδυση τμήματός του σε χαμηλά επίπεδα. Η διέξοδος πρέπει να αναζητηθεί στο εξωτερικό όχι όμως υπό τη μορφή της μετανάστευσης ή της εξαγωγής βιομηχανικών προϊόντων, αλλά υπό τη μορφή εισροής ξένων κεφαλαίων. Για τη διηθημένη από γεωμανικά φίλτρα νεοκλασική αντίληψη του Ζολώτα, η έλλειψη κεφαλαίων είναι, μετά τις τεχνικές γνώσεις, ο δυσμενέστερος παράγοντας για την ελληνική οικονομική ανάπτυξη και, αφού το ελληνικό κράτος λόγω της πτώχευσης του δεν μπορεί πλέον να δανεισθεί από το εξωτερικό, το κενό θα το καλύψει η εισροή κεφαλαίων για τον ιδιωτικό τομέα, όπερ και πιο αποδοτικό, δεδομένου ότι το κράτος έχει αποτύχει ως επιχειρηματίας.

Μεταξάς και Κατοχή: Το ρήγμα στις καθεστηκίες αντιλήψεις

Τη στιγμή που τυπώνονται οι πιο πάνω απόψεις είναι ήδη ξεπερασμένες από τις οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις. Μια σειρά από καλές σοδειές έχουν δικαιώσει τα μεγάλα εγγειοβελτιωτικά έργα και προδικάζουν ακόμα μεγαλύτερες αποδόσεις της γεωργίας στο μέλλον. Η βιομηχανία επωφελήθηκε από την υποτίμηση της δραχμής και τους περιορισμούς των εισαγωγών, για να επεκτείνει τον έλεγχό της πάνω στην εσωτερική αγορά, της οποίας καλύπτει το 75% των αναγκών. Η υιοθέτηση του συστήματος των διμερών συμψηφιστικών λογαριασμών επέτρεψε μια σχετική αναζωογόνηση των εξαγωγών, ενώ η άρση της κανονικής εξυπηρέτησης του δημοσίου χρέους ανακούφισε το ισοζύγιο των πληρωμών. Τέλος, η δικτατορία της 4ης Αυγούστου επιφέρει με δραστικό τρόπο την αναζητούμενη ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας και εξασφαλίζει στο ελληνικό κεφάλαιο ανετότερους όρους εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης με την εξάρθρωση του ΚΚΕ και τη φίμωση των συνδικάτων. Μπροστά σε αυτές τις εξελίξεις η αισιοδοξία των αρχών της δεκαετίας για τις δυνατότητες επιβίωσης του συστήματος φαίνεται παρωχημένη και εκτός του κλίματος που θέλουν να καλλιεργήσουν οι πρωτεργάτες του τρίτου ελληνικού πολιτισμού, οι οποίοι ουσιαστικά συνεχίζουν την οικονομική πολιτική των Κυβερνήσεων της Δημοκρατίας.

Οι οικονομολόγοι του καθεστώτος μπορούν τώρα να καχίζονται το «ήκιστα φιλοβιομηχανικών πνεύμα»⁵² των υπουργών της Αντιβενιζελικής παράταξης και να χλευάζουν την άποψη «ότι η Ελλάς δεν αποτελεί βιώσιμον χώραν, ότι υποφέρομεν από υπερπληθυσμός και ότι ως εκ τούτου είμεθα υποχρεωμένοι να ζήσωμεν εν διασπορά ή να περιορίσωμεν δια των αμβλώσεων την γεννητικήν ικανότητα του πληθυσμού, ότι οι Έλληνες και γενικώτερον οι νότιοι λαοί λόγω της επιδράσεως του με-

σημβρινού κλίματος είναι οκνηροί, ατομισταί, απειθάρχητοι και άλλα παρόμοια. Όλοι οι θεωρίαι αυτάι αποτελούσι κατά βάθος φιλολογικήν φλυαρίαν, πολιτικοί δε οι οποίοι συνειδητώς ή ασυνειδητώς προσεδέθησαν εις το άρμα των θεωριών αυτών κατήντησαν μοιρολάτραι και ενεφύσησαν εις τας μάζας την αποθάρρυνσιν και την αδιαφορίαν».⁵³ Ογκώδεις μελέτες συντάσσονται για να αποδείξουν ότι το πληθυσμιακό δεν αποτελεί πρόβλημα, και όχι μόνο από τους οπαδούς του καθεστώτος.⁵⁴ Αν υφίσταται κάποια ανησυχία, αυτή έχει ως αιτία την ποιοτική σύνθεση του πληθυσμού, και γι' αυτό συνιστάται η ενίσχυση των παιδιών των παλιών «αρχοντικών» οικογενειών με στόχο τη δημιουργία μιας «έlite», ώστε τη βιολογική αναπαραγωγή της ιθύνουσας ομάδας να μην την αναλάβουν οι νεόπλουτοι.⁵⁵ Δεν πρόκειται εδώ για απλή εκδήλωση της διάθεσης για ρεβάνς του προ του 1910 άρχοντος τμήματος της αστικής τάξης, όπως θα μπορούσε να εννοηθεί από την αναφορά στις παλιές «αρχοντικές» οικογένειες γιατί παρόμοιες απόψεις διατυπώνονται και από τον τέως υπουργό των Φιλελευθέρων: «Ευτυχώς ότι μεγαλεπήβολοι κυβερνήται όπως ο Μουσσαολίνι κατενόησαν την βαθείαν σημασίαν που έχει δια την ύπαρξιν και ευδοκίμησιν ενός έθνους η ενθάρρυνσις των πολιτών προς την κατεύθυνσιν αυτήν, η επιβολή μέτρων περιοριζόντων την αγάμειαν και η υποστήριξις όλων των οικογενειών αι οποίαι αντρέφον τους μελλοντικούς παραγωγούς της χώρας... Ημείς στην πατρίδα μας δεν διατρέχομεν ακόμα τον ποσοτικών κίνδυνον. Κατ' έτος σημειούται αύξησις του πληθυσμού, η οποία κατά μέγιστον μέρος οφείλεται εις την πληθώραν των γεννήσεων. Ο ποιοτικός όμως κίνδυνος επικρέμαται. Βιολογικά κεφάλαια ικανά και άρτια διαρκώς καταστρέφονται. Το σύστημα των δυο παιδιών και του ενός εισεχώρησεν αρκετά βαθιά εις τα στρώματα εκείνα από τα οποία αναμένεται η αναγέννησις της φυλής, εις τας τάξεις εκείνας από τας οποίας θα προέλθουν οι ιθύνοντες κύκλοι».⁵⁶ Πρόκειται για συγγλίσεις που εκφράζουν μια νέα σύνθεση των δυνάμεων του ελληνικού αστισμού, που πραγματοποιείται στο όνομα του Εθνικισμού κάτω από το καθεστώς της δικτατορίας. Αυτή τη βαθύτερη σύγκλιση και όχι μόνο ατομικές περιπτώσεις καιροσκοπισμού εκφράζει η συμπαρέλαση διανοούμενων όλων των παρατάξεων του ελληνικού αστισμού του μεσοπολέμου από τις στήλες των ιδεολογικών και θεωρητικών οργάνων της 4ης Αυγούστου.

Οι ιδεολόγοι του καθεστώτος έχουν να αντιπαλέψουν όχι μόνο με το βάρος της παραδοσιακής μοιρολατρικής θεώρησης που επιζεί ακόμα και μέσα στις γραμμές τους, αλλά και με τους ξένους ομοϊδεάτες τους, οι οποίοι χρησιμοποιούν τις ίδιες γεωοικονομικές και φυλετικές αρχές, για να θεμελιώσουν επιστημονικά την επεκτατική πολιτική των κρατών τους και για να αρνηθούν στην Ελλάδα την προοπτική ενός λαμπρού μέλλοντος.⁵⁷ Στην προσπάθεια αυτή ανακαλύπτουν ένα νέο ατού τοι Ελληνισμού στη μάχη για επιβίωση: τον ανεκμετάλλευτο ω τότε ορυκτό πλούτο της χώρας. Η ύπαρξη σημαντικών κοιτασμάτων μεταλλευμάτων που θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν οι πρώτες ύλες για τη βιομηχανία καθώς και οι ενεργειακές δυνατότητες των ελληνικών υδατοπτώσεων ήταν γνωστά από καιρό αλλά ούτε το κεφάλαιο ούτε το κράτος δεν είχαν ως τότε ενδιαφερθεί σοβαρά για την εκμετάλλευσή τους.⁵⁸ Ο οικονομικός εθνικισμός, με τα νέα καθήκοντα που αναθέτει στη βιομηχανία, έρχεται τώρα να επιφέρει μια αλλαγή στη στάση των φερέων της οικονομικής πολιτικής στον τομέα αυτόν. Η ελληνική βιομηχανία όχι μόνο πρέπει να αναπτυχθεί και, αφού καλύψει τις εσωτερικές ανάγκες, να στραφεί και στις αναπτυσσόμενες αγορές της Εγγύς και Μέσης Ανατολής, αλλά πρέπει να επι-

κταθεί και σε κλάδους της βαρειάς βιομηχανίας που ως τώρα έκιντο έξω από τα ενδιαφέροντά της. Η βαρεία βιομηχανία θα αποτελέσει το θεμέλιο της τεχνολογικής ανάπτυξης της χώρας, του απαραίτητου όρου για την επιβίωσή της στις στρατιωτικές συρράξεις του μέλλοντος. Η οικοδόμηση της βαρειάς βιομηχανίας προϋποθέτει ότι θα πάψει η αποικιακή εκμετάλλευση του ελληνικού ορυκτού πλούτου που εξάγεται ως ακατέργαστη πρώτη ύλη στο εξωτερικό. Χρειάζεται να εγκαταλειφθεί και πραγματικά –όχι μόνο φραστικά– ο οικονομικός φιλελευθερισμός και στην ανάγκη το κράτος να προχωρήσει στην «εθνικοποίηση ολόκληρου του μεταλλευτικού πλούτου» και στην απαγόρευση της εξαγωγής ακατέργαστων μεταλλευμάτων.⁵⁹

Στην εφαρμογή τους στην πράξη, οι αρχές αυτές υφίστανται τη συνηθισμένη αποδυνάμωση και παραμόρφωση που χαρακτηρίζει τη δράση του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου σε όλους τους τομείς. Ο αναγκαστικός νόμος 2220/1940, με τον οποίο κυρούται η σύμβαση του ελληνικού δημοσίου με την Hellenic Hydroelectric and Metallurgical Corporation, θυγατρική αμερικανικών συγκροτημάτων, εγκαθιδρύει ένα αποικιακό καθεστώς.⁶⁰ Η εταιρεία αποκτά την αποκλειστικότητα της εκμετάλλευσης του ενεργειακού δυναμικού του Αχελώου και των παραποτάμων του στο πιο ενδιαφέρον τμήμα του και το δικαίωμα προτίμησης για την εκτέλεση υδροηλεκτρικών έργων σε μια σειρά από άλλους ελληνικούς ποταμούς. Ο νόμος προβλέπει ότι η εταιρεία θα χρησιμοποιήσει το παραχθισμένο ηλεκτρικό ρεύμα για την κίνηση εργοστασίων αζωτούχων προϊόντων, καυστικής σόδας, αλουμινίου, μαγνησίου, χαλκού, νικελίου, ψευδαργύρου, μαγγανίου, μολύβδου, κασσιτέρου, χρωμίου και των κραμάτων τους. Ο εφοδιασμός των εργοστασίων αυτών σε πρώτη ύλη εξασφαλίζεται με την υποχρέωση των ελληνικών μεταλλευτικών επιχειρήσεων να τα εφοδιάζουν στις τιμές εξαγωγής ως το έτος 2010.

Ο αποικιακός χαρακτήρας της σύμβασης και το γεγονός ότι ο πόλεμος απέτρεψε την υλοποίησή της δεν πρέπει να συσκοτίζουν τη σημασία του ρήγματος στις καθεστηκυίες αντιλήψεις που αυτή αντιπροσωπεύει. Το ρήγμα αυτό διευρύνεται στη διάρκεια της κατοχής στα πλαίσια γενικότερων προβληματισμών πάνω στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας και στην ενδεδειγμένη οικονομική τάξη, που ξεπερνούν το στάδιο του κρατικού παρεμβατισμού πάνω στην απαρασάλευτη αρχή της ατομικής κυριότητας, για να περάσουν σε σχήματα βασισμένα στη συλλογική κυριότητα των μέσων παραγωγής. Οι καταστροφές πόλεων και βιομηχανικών εγκαταστάσεων, καθώς και η διείσδυση περιφερειακών χωρών στο κενό που άφησαν οι εμπόλεμες δυνάμεις στην παγκόσμια αγορά, προδιαγράφουν μια ραγδαία αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής μετά τον πόλεμο και την επέκτασή της σε άλλοτε αγροτικές χώρες, γεγονός που συμβάλλει στην αποδέσμευση των ελλήνων οικονομολόγων από τα δόγματα του ελεύθερου εμπορίου. Ταυτόχρονα μερίδες του ελληνικού κεφαλαίου προσπαθούν να επωφεληθούν από το ρήγμα που άνοιξε η «σύμβαση Αχελώου», για να προωθήσουν δικά τους σχέδια. Φορέας αυτής της προσπάθειας γίνεται η Εθνική Τράπεζα με τη σύμπραξη των κυριότερων τοπικών ηλεκτρικών εταιριών και ορισμένων από τις βιομηχανίες που επηρεάζει (Λιπάσματα). Το 1942 η διοίκηση της τράπεζας ορίζει μια «επιτροπή μελέτης του ενεργειακού προβλήματος» στην οποία οι κατοχικοί συμβιώνουν με εκπροσώπους των δυο μεγάλων πολιτικών παρατάξεων του μεσοπολέμου και εμπειρογνώμονες προσκείμενους στο ΕΑΜ. Με τη συνεργασία των δημοσίων υπηρεσιών, ιδιωτικών επιχειρήσεων και στελεχών των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων η επιτροπή προχωρεί μέσα

στο 1943 στη διατύπωση των «Προσωρινών Συμπερασμάτων», που επρόκειτο να είναι και τα τελευταία, γιατί διακόπηκαν οι εργασίες της.⁶¹ Από τα συμπεράσματα αυτά και από τις απόψεις του επιμηχανικού της Τράπεζας και άλλοτε στελέχους της ηλεκτρικής εταιρίας «Γλαύκος», Θ. Ραυτόπουλου, βασικού παράγοντα της επιτροπής, φαίνεται ότι ο προσανατολισμός ήταν προς την κατεύθυνση της σύστασης ενός ενιαίου «Εθνικού Ηλεκτρικού Δικτύου» κάτω από κρατικό έλεγχο και διαχείριση. Το κράτος θα αναλάμβανε επίσης την κατασκευή και λειτουργία των μεγάλων υδροηλεκτρικών έργων και των λιγνιτικών σταθμών. Πρόκειται για ένα σαφές βήμα πιο πέρα από τους οισονεί αποικιακούς θυλάκους τύπου «Αχελώου» και «Πάουερ», αλλά τα συμφέροντα των ιδιωτικών εταιριών εξασφαλίζονται στο επίπεδο της διανομής και ενδεχομένα και στην παραγωγή για περιορισμένες τοπικές ανάγκες. Η επιτροπή δείχνεται συντηρητική και στο θέμα της ενεργοβόρας βαρειάς βιομηχανίας. Δέχεται τη δυνατότητα και τη σκοπιμότητα της ύπαρξής της, αλλά δεν αντιμετωπίζει το ενεργειακό πρόγραμμα σαν μοχλό για την επιτάχυνση της σύστασής της. Η όλη προσέγγιση έχει ως βασική υπόθεση ότι κύριοι καταναλωτές θα είναι τα αστικά νοικοκυριά, η υπάρχουσα ελαφριά βιομηχανία και η γεωργία.

Ο μεταπελευθερωτικός ενθουσιασμός για τη βιομηχανία

Μετά την απελευθέρωση μια αγαστή σύμπτωση φαίνεται να επικρατεί γύρω από το ευκαίο και το εφικτό της εκβιομηχάνισης. Στο Ν. Ζαχαριάδη, που αφιερώνει στο πρόβλημα της βιομηχανικής ανάπτυξης το ένα τέταρτο της μακράς εισήγησής του για τη «Σημερινή Κατάσταση στην Ελλάδα και τα Προβλήματα της Λαϊκής Δημοκρατίας» στο 7ο συνέδριο του ΚΚΕ, απαντά το πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος, που πιστεύει «εις το βιώσιμον της ελληνικής βιομηχανίας»... γιατί «πρώται ύλαι ευρίσκονται επαρκείς εις το ελληνικόν έδαφος και υπέδαφος... κινητήριος δύναμις, ο σπουδαίος αυτός συντελεστής δια την επίτευξιν χαμηλού κόστους παραγωγής, θα εξασφαλισθή δια της αναπτύξεως της ενεργειακής οικονομίας, κυρίως με την εκμετάλλευσιν των υδατοπτώσεων».⁶² Το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα του Γ. Παπανδρέου σπεύδει και αυτό να υποσχεθεί ότι «θ' αποβλέπει ιδιαίτερος στην αξιοποίηση των ελληνικών πηγών ενεργείας και... στην αξιοποίησιν του υπογείου μας πλούτου».⁶³

Πίσω όμως από αυτή την επιφανειακή ομοφωνία, ελλοχεύουν βαθύτατες διαφορές. Για την αριστερά, και ειδικότερα το ΚΚΕ, η εκμετάλλευση του ενεργειακού δυναμικού και του ορυκτού πλούτου θα βασισθεί κατά κύριο λόγο σε εσωτερικούς πόρους και θα στοχεύει στην κάλυψη εσωτερικών αναγκών. Η εκβιομηχάνιση θα προχωρήσει ακολουθώντας έναν εθνικό οικονομικό σχεδιασμό, που δίνει την προτεραιότητα στη βαρεία βιομηχανία. Η δημιουργία της βιομηχανικής βάσης θα απαιτήσει δυο πεντάχρονα προγράμματα. Στη συνέχεια θα γίνουν επεκτάσεις και θα ιδρυθεί ο κλάδος των μηχανοκατασκευών, που θα αποτελέσει την καρδιά της ελληνικής βιομηχανίας. Τις απόψεις αυτές τις επεξεργάζονται σε εξειδικευμένες μελέτες μια ομάδα από τεχνικούς και οικονομολόγους γύρω από το περιοδικό «Ανταίος» και στους κόλπους της Εταιρίας «Επιστήμη-Ανοικοδόμηση», οι οποίοι συνεχίζουν και μετά το Δεκέμβριο του 44 και τη διάσπαση του ΕΑΜ το ενωτικό πνεύμα των χρόνων της Αντίστασης. Οι απόψεις αυτές συνοψίζονται και συν-

θέτονται σε ένα ολοκληρωμένο σχέδιο στη μελέτη του Δ. Μπάτση, «Η Βαρεία Βιομηχανία στην Ελλάδα».⁶⁴ Η ομάδα του «Ανταίου» δεν αγνοεί ότι η υλοποίηση των προτάσεών της προϋποθέτει ριζική μεταβολή των παραγωγικών σχέσεων και των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα. Ο Ν. Ζαχαριάδης διαλέγει ως επικεφαλίδα «τα προβλήματα της λαϊκής δημοκρατίας» για να περιγράψει το οικονομικό τμήμα της εισήγησής του, ενώ οι συχνές αναφορές στο Στάλιν και στη Σοβιετική Ένωση δείχνουν ποιο είναι το πρότυπο για τον Μπάτση. Πρόκειται για ζήτημα «κοινωνικοοικονομικής μετατροπής και ανάπτυξης, που η τελική λύση του εξαρτάται, πρωταρχικά, από τη δημιουργική εκκίνη μετατροπή που θα επιτρέψει στις προοδευτικές δυνάμεις της κοινωνίας να πραγματοποιήσουν τους όρους για την αδέσμευτη ανάπτυξη των παραγωγικών της δυνάμεων. Θα δούμε, έτσι ακόμη σαφέστερα, πως η βιωσιμότητα για τη χώρα μας μπορεί να βρει την ολοκληρωμένη της μορφή και το ολοκληρωμένο της περιεχόμενο μόνο μέσα στην προοπτική της λαϊκοδημοκρατικής ανέλιξης προς το σοσιαλισμό».⁶⁵

Σε αντίθεση με το πρόγραμμα του ΚΚΕ, οι αστικές προτάσεις για τη βιομηχανική εκμετάλλευση του ενεργειακού δυναμικού και του ορυκτού πλούτου στηρίζονται όλες στην κατά κύριο λόγο με εξωτερικούς πόρους χρηματοδότηση –και κατά σειρά προτίμησης: πολεμικές αποζημιώσεις, δωρεάν βοήθεια και δάνεια. Το κράτος προβλέπεται να αναλάβει επιχειρηματικές ευθύνες –για εθνικοποιήσεις μιλά ως και το Λαϊκό Κόμμα, του οποίου όμως το ιδεώδες παραμένει η «μικρά και μεσαία ιδιοκτησία» – αλλά μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις.⁶⁶ Η ανάπτυξη της βαρείας βιομηχανίας είναι ευκαίρια, αλλά δεν έχει την προτεραιότητα, ενώ αποδίδεται μεγάλη βαρύτητα στην άμεση, άνοδο του καταναλωτικού επιπέδου, στην αντικατάσταση της «πατροπαράδοτου φουφούς» από σύγχρονες ηλεκτρικές οικιακές συσκευές.⁶⁷ Αντίθετα δεν προβλέπονται διακλαδικές συνδέσεις και οι σχέσεις των νέων βιομηχανιών με τους άλλους τομείς της οικονομίας. Τα προϊόντα της βαρείας βιομηχανίας δεν υφίστανται περαιτέρω κατεργασία, αλλά εξάγονται ως ενδιάμεσα προϊόντα στο εξωτερικό. Με αυτές τις προϋποθέσεις, ο σχεδιασμός, έστω και «σοσιαλιστικός», που προβλέπεται πολλές από αυτές τις προτάσεις είναι πολύ λίγο δεσμευτικός και η υλοποίηση του προγράμματος ενισχύει την υφισταμένη μορφή του κοινωνικού καθεστώτος με τις διεθνείς του διασυνδέσεις. Οι προτάσεις αυτού του τύπου συμβαδίζουν στο επίπεδο της βραχυπρόθεσμης οικονομικής πολιτικής με την απόρριψη αυστηρών προγραμμάτων ελέγχου της ιδιωτικής οικονομίας και σύλληψης των κερδών της Κατοχής. Όπως στην ομάδα του «Ανταίου», έτσι και στον αστικό δρόμο προς τη βαρεία βιομηχανία πρωτοπόροι είναι μηχανικοί και οικονομολόγοι, ο Θ. Ραυτόπουλος, ο Χ. Δαυίδ, ο Π. Κουβέλης, ο Α. Κομίνης, ο Λ. Δερτιλής, κ.ά. Οι περισσότεροι είναι ενταγμένοι στο Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό κόμμα του Γ. Παπανδρέου και αρθρογραφούν από τις στήλες του οργάνου του «Ελλάς», που έχει κάνει ένα άνοιγμα προς την τεχνική διανόηση.⁶⁸ Ορισμένοι, συνάμα και οι κυριότεροι, όπως ο Θ. Ραυτόπουλος και ο Π. Κουβέλης, δεν διστάζουν να εκθέσουν τις απόψεις τους από τις στήλες του ακραίου φιλοβασιλικού φύλλου το «Ελληνικό Αίμα» και από τη συγγενή προς αυτό «Βιομηχανική Επιθεώρηση», που φιλοδοξεί να εκφράσει τις απόψεις του Συνδέσμου Βιομηχάνων. Αυτοί οι πολλοί λοιποί δεσμοί και οι αλληλοδιεσυνδεδεμένες εκφράζονται πολιτικά με τη σύμπληξη εν όψει του 1946 της Εθνικής Πολιτικής Ένωσης (Ε.Π.Ε.), που συνασπίζει σε κοινό αντικομμουνιστικό μέτωπο τα εκσυγχρονιστικά στοιχεία του ελληνικού αστισμού το Δημ. Σοσ. Κόμμα, το Εθνικό Ενωτικό

Κόμμα του Π. Κανελλόπουλου και τους Φιλελεύθερους του Σ. Βενιζέλου, που διαφοροποιούνται τόσο από τη μικροαστική ωμότητα του Λαϊκού Κόμματος όσο και από ό,τι θεωρούν ως αριστερά ανοίγματα του Δημοκρατικού Κέντρου.

Οι επιπτώσεις του εμφυλίου: Ξανά το πρόβλημα της βιωσιμότητας

Στην αντιπαράθεση της με το ΚΚΕ, η ομάδα αυτή οπισθοχωρεί βαθμιαία από τις αρχικές της θέσεις και γλιστρά στην αμφισβήτηση της αποτελεσματικότητας της εκβιομηχάνισης: «Είναι αναμφισβήτητο ότι οι δυνατότητες περαιτέρω ανάπτυξεως που υπάρχουν εις τον τόπον αυτόν ακόμη είναι (και εις ποίαν χώραν δεν είναι;) απολύτως αξιόλογοι. Από της διαπιστώσεως όμως ταύτης μέχρι διαπιστώσεων, ως αι ανωτέρω, και δη μέχρι της διαπιστώσεων, ότι η εκμετάλλευσις των δυνατοτήτων τούτων είναι αυτή και μόνη ικανή να επιφέρει την ριζικήν λύσιν του ελληνικού προβλήματος (συνιστάμενον, κατά τελευταίαν ανάλυσιν, εις το χαμηλόν –ένα από τα χαμηλότερα εις τον κόσμον– βιοτικό επίπεδον του λαού μας), η απόστασις είναι ασφαλώς κολοσσιαία. Όπερ κυριώτερον δε τοιαύται ανενπίδαφοι διαπιστώσεις χρησιμοποιούνται ως βάσεις της διενεργείας μιας αντιεθνικής προπαγάνδας, ασκουμένης υπό της άκρας αριστεράς, ή υπό την καθοδήγησίν της, υπό τινων επισημόνων, και στρεφόμενης εναντίον των εθνικών μας διεκδικήσεων... Η στενότης του εδαφικού και ειδικότερα η στενότης του παραγωγικού χώρου, όπως και η κατωτέρα φυσική παραγωγικότης των καλλιεργήσιμων εκτάσεων εν Ελλάδι, είναι γεγονότα που δεν μπορούν να επιδεχθούν αμφισβήτησιν».⁶⁹ Κάτω από την πίεση των κοινωνικών αντιθέσεων ορισμένοι υπερσυντηρητικοί όχι μόνο αμφισβητούν την αποτελεσματικότητα και τη δυνατότητα μιας περαιτέρω βιομηχανικής ανάπτυξης, αλλά εύχονται και την ακύρωση της ως τώρα βιομηχανικής προόδου, που τη θεωρούν υπεύθυνη για την προλεταριοποίηση σημαντικού τμήματος του πληθυσμού και την άνοδο του κομμουνιστικού κινήματος.⁷⁰

Η επιστροφή της θεωρίας της (μη) βιωσιμότητας της Ελλάδος ευνοείται και από την πλατεία διαδεδομένη εκτίμηση ότι ο Β' Παγκ. Πόλεμος ήρε τις συνθήκες που επέβαλαν την παγίωση των συνόρων των βαλκανικών χωρών στην διάρκεια του μεσοπολέμου και ότι ήταν και πάλι δυνατή η εδαφική επέκταση του ελληνικού κράτους που ανακόπηκε με τη Μικρασιατική καταστροφή. Οι «εθνικές διεκδικήσεις» γίνονται ξανά το κύριο μέλημα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, πολύ πριν εμφανισθεί το ΚΚΕ ως ισχυρός αμφισβητίας του κοινωνικού καθεστώτος και βάσιμος διεκδικητής της εξουσίας. Ήδη το καλοκαίρι του 1941, πάνω στο πλοίο που περιπλέει την Αφρική μεταφέροντας την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση στο Λονδίνο, ο πρωθυπουργός Ε. Τσουδερός υποβάλλει στο βασιλέα του ένα υπόμνημα στο οποίο διαγράφονται οι ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις (Β. Ήπειρος, Δωδεκάνησα, Γευγελή, Νότια Βουλγαρία και ενδεχόμενα Αν. Θράκη).⁷¹ Οι αιτήσεις αυτές θεμελιώνονται βέβαια πάνω σε εθνολογικά και στρατηγικά δεδομένα, αλλά ενισχύονται με αναφορές σε οικονομικά στοιχεία, όπως η απογοήτευση από την ανεπαρκή απόδοση της Βαλκανικής Συνεργασίας στο οικονομικό επίπεδο. Οικονομικά είναι επίσης τα κίνητρα του αιτήματος να παραχωρηθεί στην Ελλάδα το «δικαίωμα ομαδικής μεταναστεύσεως και εγκαταστάσεως Ελλήνων, δι' οικονομικής προς τούτο ενισχύσεώς μας, εις αποικίας της Βορείου Αφρικής, αι οποίαι θα αφαιρεθούν από

τον εχθρόν» με την διευκρίνιση ότι η διοίκηση θα παραμείνει «εις χείρας αι οποίοι είναι γνωστοί εις την διοίκησιν αποικιών»⁷². Μετά τον πόλεμο οι εθνικές διεκδικήσεις εγγράφονται στο πρόγραμμα του συνόλου σχεδόν των πολιτικών δυνάμεων. Τα αστικά κόμματα πιστεύουν ότι κρατούν εδώ ένα ισχυρό προπαγανδιστικό όπλο εναντίον του ΚΚΕ και το χρησιμοποιούν κατά κόρον εκμεταλλεζόμενα τις ασάφειες της θέσης του ΚΚΕ πάνω στο Μακεδονικό και τις επεκτατικές διακηρύξεις των βαλκάνιων κομμουνιστών. Ακόμα και το ΣΚ-ΕΛΔ υποστηρίζει την ένωση της Β. Ηπείρου και των Δωδεκανήσων μαζί με την «στρατηγικήν διαρρύθμισιν των συνόρων δια να αποκλεισθή εις το μέλλον ο φόβος νέας εισβολής των Βουλγάρων».⁷³ Το ΚΚΕ αναγνωρίζει έμμεσα το κλίμα των καιρών, όταν κάποια στιγμή προσπαθεί αδέξια να στρέψει τις διεκδικήσεις προς την κατεύθυνση της Κύπρου και της Αν. Θράκης, πιστεύοντας ότι θα διαταράξει τις σχέσεις των κυβερνώντων με τους Άγγλους προστάτες τους.

Οι «εθνικές διεκδικήσεις» των πρώτων μεταπολεμικών ετών, ενώ εμφανίζονται σαν αναβίωση της Μεγάλης Ιδέας, απορρέουν από μια διαφορετική κοινωνική δυναμική και θεμελιώνονται διαφορετικά, με την εναπόθεση μεγαλύτερης βαρύτητας στον οικονομικό παράγοντα. Αν η επίσημη άποψη για τις εδαφικές διεκδικήσεις υποστηρίζει ότι «υπολείπεται να περισυλλέξωμεν σήμερα τα λείψανα του Ελληνισμού της Βορείου Ηπείρου, να ενσωματώσωμεν τας νήσους και να τροποποιήσωμεν τα βόρεια σύνορά μας κατά τρόπον παρέχοντα εγγύησιν δια το μέλλον»⁷⁴, στην εισηγητική έκθεση του πρώτου μεταπολεμικού προϋπολογισμού που κατατίθεται στην Βουλή παραισφρούν τα εξής: «Η Χώρα μας είναι φτωχή εις παραγωγήν. Συνεπώς εισαγωγική. Υπάρχουν ωρισμένοι δυνατότητες περαιτέρω αναπτύξεως των πλουτοπαραγωγικών της πόρων, χωρίς ποτέ ουδεμία ανάπτυξις της να φθάση το ικανοποιητικόν επίπεδον ζωής των εργαζομένων, πληθυνομένων ουσιαστικώς κατ' έτος. Εντεύθεν γεννάται και το μέγαλόν δημογραφικόν μας πρόβλημα, το οποίον δεν λύεται αν δεν μας δοθούν αι δυνατότητες της εις γειτονικάς ιδίως Χώρας εγκαταστάσεων και κινήσεως του πλεονάζοντος πληθυσμού μας».⁷⁵ Οι ιδιώτες όμως δεν χρειάζεται να πάρουν τις ίδιες προστατικές προφυλάξεις, όταν αναφέρονται στα μελλοντικά σύνορα της Ελλάδας. Οι διεκδικήσεις έναντι της Αλβανίας, π.χ., δεν περιορίζονται στη Βόρεια Ήπειρο, όπου υπάρχουν εθνολογικά επιχειρήματα, αλλά συμπεριλαμβάνουν και τη Β.Δ. Μακεδονία με στόχο το υδροηλεκτρικό δυναμικό των λιμνών της περιοχής (Πρέσπας, Αχρίδας).⁷⁶ Με την ίδια συλλογιστική η στρατηγική διαρρύθμιση των ελληνοβουλγαρικών συνόρων εξασφαλίζει και «τας καπνοπαραγωγικάς περιφέρειάς του Πετριτσίου, Μελενίκου, Νευροκοπίου, Κίρτζαλι και Κουτσού-Καβάκ αι οποίοι έχουν παραγωγήν 7-8 εκατομμύρια κιλά ετησίως και κατοικούνται κατά μέγα μέρος από Τούρκους, οι οποίοι με ενθουσιασμόν θα ιδούν την προσάρτησίν των εις την Ελλάδα».⁷⁷ Ορισμένες φορές ο οικονομικός χαρακτήρας των διεκδικήσεων περιβάλλεται με ένα ηθικό μανδύα: «Διότι πράγματι δεν είναι δίκαιον ο Έλλην χωρικός εκατόν μέτρα εντεύθεν των συνόρων να έχει κλήρον 15 στρεμμάτων, ο δε γείτων χωρικός εκατόν μέτρα εκείθεν των συνόρων να έχη κλήρον πολλάκις άνω των εκατόν στρεμμάτων ευφορωτέρου εδάφους», και μάλιστα «εφ' όσον τούτο είναι αποτέλεσμα όχι φυσιολογικής αλλά βιαίας εξελίξεως των πραγμάτων, δια του παρά φύσιν περιορισμού του εδαφικού υπόβαθρου του ελληνικού πληθυσμού. Εκ των ανωτέρων προκύπτει σαφώς ότι ουδεμία λύσις του ελληνικού προβλήματος είναι δυνατόν να θεωρηθή ως λύσις, εφ' όσον δεν βασισθή επί της δη-

μιουργίας φυσιολογικού εδαφικού υποβάθρου εις τον ελληνικόν πληθυσμόν».⁷⁸ Καμιά φορά ο μανδύας της δικαιοσύνης βάφεται στο πορφυρό του σοσιαλισμού: «Δεν είναι σοσιαλισμός να μοιράσωμεν μόνον τ' αγαθά της γης ή της βιομηχανίας, αλλά προπαντός να μοιράσωμεν τη γη μεταξύ των λαών, και να αναλογίσωμεν τις δυνάμεις τις ανθρώπινες που την δουλεύουν. Δεν είναι σοσιαλισμός να κλείνεται κάθε λαός στον εαυτό του. Υπάρχει και ο σοσιαλισμός του αίματος και ο σοσιαλισμός του πνεύματος». Με την άποψη αυτή του Ι. Θεοδωρακόπουλου συμφωνεί και ο Λ. Δερτιλής του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος, κατά τον οποίον «το σύγχρονον σοσιαλιστικόν πνεύμα» προβλέπει τη «δικαίαν διανομήν του εδάφους μεταξύ των Λαών».⁷⁹

Μέσα από την οικονομική θεμελίωση των «εθνικών διεκδικήσεων» η συζήτηση για τη βιωσιμότητα εμπλέκεται στη συνολική αντιπαράθεση της κομμουνιστικής αριστεράς με τις αστικές δυνάμεις στο πολιτικό, ιδεολογικό και σύντομα, ξανά και στο στρατιωτικό πεδίο.⁸⁰ Στη μάχη αυτή ο Ι. Θεοδωρακόπουλος φέρνει την επικουρία της ελληνικής ιδεοκρατικής φιλοσοφίας, ενώ οι θετικές και ανθρωπιστικές επιστήμες δεν λείπουν από το προσκλητήριο.⁸¹ Ο Α. Σίνος του Πολυτεχνείου, άλλοτε μέλος της επιτροπής για το ενεργειακό της Ε.Τ.Ε., αποδεικνύει τη σύμπτωση των φυσικών γεωλογικών ορίων του ελληνικού χώρου με τα ασφαλή στρατιωτικά και οικονομικά σύνορα των «εθνικών διεκδικήσεων», τα οποία στις πιο αισιόδοξες εκδοχές τους διπλασιάζουν την έκταση της Βόρειας Ελλάδας.⁸² Η Λαογραφία συμμετέχει με τον Γ. Μέγα, που χρησιμοποιεί τα επιχειρήματα του Άμαντου για να αφηθεί στους Βουλγάρους την εθνική συνείδηση, και ακολουθούν ο Σ. Κυριακίδης και ο εθνολόγος-αρχαιολόγος Α. Κεραμόπουλος.⁸³ Ο Σ. Μαρινάτος συλλαμβάνει τον ελληνικό πολιτισμό ως συνάρτηση του οικονομικού του χώρου, και τα συμπεράσματα αυτά του αρχαιολόγου σπεύδει να τα αξιοποιήσει ο Ξ. Ζολώτας.⁸⁴ Ο Γ. Αλεξιάδης ανασταίνει την γεωοικονομία του Σφυρή, ενώ διευθυντές υπουργείων, διοικητές τραπεζών, μηχανολόγοι, γεωπόνοι κ.λ.π. προσφέρουν κι αυτοί τις δυνάμεις τους.⁸⁵

Σημαντική είναι και η συμβολή των ιστορικών. Ακολουθώντας την παράδοση του νεοελληνικού ιστορισμού ο Δ. Ξανάλατος και ιδίως ο Δ. Ζακυθνός αναζητούν στη βυζαντινή ιστορία τη θεμελίωση των απόψεών τους για τη Βαλκανική Ομοσπονδία και τα βόρεια σύνορα της Ελλάδας.⁸⁶ Ο Ζακυθνός προσπαθεί να εξασφαλίσει στην Ελλάδα ένα εύρωστο βαλκανικό κορμό, αλλά τις κύριες ελπίδες του τις στηρίζει στη μεσογειακή διάστασή της, που ανταποκρίνεται περισσότερο στο χαρακτήρα της ελληνικής φυλής: «Μετά την ήττα της Ιταλίας, η λεκάνη αυτή της εσωτερικής θάλασσας ανοίγεται στη δράση του ελληνικού λαού, κατ' εξοχήν μεσογειακού, γιατί όπως παρατήρησε ο Αντρέ Ζιγκφρίντ η Μεσόγειος, αν και είναι ένα πεδίο που προσιδιάζει σε όλα τα μέλη της λευκής φυλής, δεν μπορεί να είναι ο κατάλληλος χώρος για την ανάπτυξη της κίτρινης φυλής ή των φυλών που κατάγονται από αυτήν».⁸⁷

Η ευρεία αυτή συμμετοχή στη διαμάχη διαψεύδει έμπρακτα την άποψη που υποστηρίζει ότι υπάρχει ανάγκη «να γνωρίσουμε ακριβώς τον εαυτόν μας μέσα στην σημαντικήν αυτήν περίοδον της ιστορίας μας, να μπορέσουμε να λογαριάσουμε τι ζήσαμε, πως το ζήσαμε, και με ποιον ακριβώς τρόπο αντέδρασε η ελληνική ψυχή στα καινούργια της πάθη. Θα καταλάβουμε έτσι άριστα τον εαυτόν μας χάρις στο τεράστιον πείραμα όπου δοκιμαστήκαμε —με όλες τις σημασίες της λέξεως— και θα μπορέσουμε να οδηγηθούμε καλύτερα και ασφαλέστερα προς τις πιο ταιριαχτές λύσεις σε άπειρα προβλήματα της εθνικής μας

οής».⁸⁸ Οι διανοούμενοι και οι τεχνικοί με τη στάση τους στον όλεμο και τα αμέσως επόμενα χρόνια δείχνουν πως γνωρίζουν υπό ποιο κατέχει, με διαφορετικούς βαθμούς συνειδητοποίησης, όλος ο ελληνικός λαός, ότι δηλαδή αυτό που διακυβεύεται είναι η μορφή και η φύση του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος της χώρας. Τα αισθήματα αυτών που ζουν την καίριση των παλιών κοινωνικών ισορροπιών και φοβούνται τις τάσεις για ριζικά νέα σχήματα με τα οποία διαφωνούν τα υνόπισε άριστα στην ιδεοκρατική του γλώσσα το δυνατότερο υαλό ανάμεσά τους σε ένα κείμενο που κλείνει αυτή την περίοδο:

«Μέσα σ' αυτή τη στροφή βρίσκει τη δικαίωσή της η δίψα ας για ανανέωση: Όποιος το νέο το γυρεύει για το νέο είναι άναυσος αρριβιστής. Ο αγαθός υποβάλλεται στον πόνο της ανανέωσης, για τη διατήρηση εκείνου που δεν ήταν ποτέ νέο ή ιον, καλύτερα, είναι έξω από το δίλημμα του νέου και του παλιού, γιατί είναι κάθε ώρα πρωτόφαντο στην αιωνιότητά του.) βάνασος χαιρείται την αλλαγή, γιατί βρίσκεται στην περιοχή του κόσμου και της απόλαυσης που δεν έχει γίνει πνεύμα.) αγαθός, που, όσο δεν είναι ασκητής, τρέφεται από τον έρωτά του προς τον καιρικό κόσμο, δεν μπορεί παρά να πονάει για η φθορά που μοιραία παθαίνει και το άξιο, το κιάλας οικοδοιμένο, σε κάθε ριζική αλλαγή. Γιατί τούτο το καιρικό άξιο του πεθαίνει του στάθηκε φως προστατευτικό στην πορεία του τρος το αιώνιο. Ο αγαθός δεν αρνείται, μάλιστα καταφάσκει την ανανέωση, αλλά ζη τον πόνο του σεισμού της. Ο αγαθός του κυνηγάει τον ευατόν του μέσα στο συνωστισμό των πραγμάτων, το κυνήγι τούτο δεν το χαιρείται, σαν εκείνον που τίποτε δεν έχει ν' αφήσει πίσω του, μόνο υποφέρει από όλη την επίγνωση των χαμών και από όλη την ευθύνη για την απόφαση του μελλούμενου. Και ποια απόφαση, όσο δίκαιη και αν είναι, δεν είναι θυσία μιας απόλυτης δικαιοσύνης;».⁸⁹

Γνήσια, η στράτευση αυτών των διανοουμένων δεν παύει να είναι, σε μεγάλο μέρος, και οργανωμένη. Υπάρχει πρώτα η αλληλοδιείσδυση των ομάδων στα διάφορα έντυπά τους. Ο Ι. Θεοδωρακόπουλος συνεργάζεται με τον Κώστα και τον Ι. Καραβίδα στη «Δημοκρατική Επιθεώρηση», που διαδέχεται το «Δημοκράτη», το παράνομο φύλλο της κατοχής. Εκεί συνεργάζεται και ο Δ. Ξανάλατος. Ο Κ. Καραβίδας συνεισφέρει και στην «Κοινωνιολογική Επιθεώρηση» του Ε. Λεμπέση, ο οποίος παραμένει προσκολλημένος στις φυλετικές θεωρίες. Στο ίδιο περιοδικό γίνεται και η ευνοϊκή βιβλιοκριτική του «Η Ελλάς ως Ιδέα» του Ι. Θεοδωρακόπουλου. Η Ομάδα της «Ελλάδος» προτιμά τον ίδιο εκδοτικό οίκος «ΑΕΤΟΣ», ενώ «Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» καλύπτει την έκδοση 21 βιβλίων για το νέο μακεδονικό αγώνα. Τουλάχιστον άλλα οκτώ φέρουν την σφραγίδα της «Εθνικής Βιβλιοθήκης» της «Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών».⁹⁰ Τα πιο μετριοπαθή εκδίδονται στη σειρά του Υπουργείου Ανοικτοδόμησης ενώ ορισμένα ξενόγλωσσα πρέπει να εωφελήθηκαν από την υποστήριξη του Υφυπουργείου Τύπου.⁹¹ Το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, ο Κ. Τσάτσος μόνιμα, και προσωρινά ο Δ. Ζακυθηνός, εξασφαλίζουν στην ομάδα των «ανταρτικών» δημοκρατικών την πρόσβαση στην πολιτική εξουσία και τη μεταφορά της ιδέας στον καιρικό κόσμο. Οι βασιλόφρονες της «Πολιτικής Επιθεώρησης» του Φ. Δραγούμη διαθέτουν τις δικές τους προσβάσεις μέσα από το Λαϊκό Κόμμα.

Στον οργανωμένο χαρακτήρα αυτής της προσπάθειας οφείλεται σε μεγάλο μέρος, η κατακόρυφη πτώση του διετούς εκδοτικού πυρετού μετά την αποτυχία της ελληνικής κυβέρνησης να

υπερνικήσει στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης στο Παρίσι, το φθινόπωρο του 1946, την αντίδραση της Σοβιετικής Ένωσης καθώς και την ειρωνική αδιαφορία, ανάμεικτη με φιλική αποδοκιμασία, των Δυτικών Συμμάχων.⁹² Οι θέσεις των οικονομολόγων, ειδικά, έγιναν, πιο δυσκολοϋποσθητικές από τη στιγμή που διεθνείς οργανισμοί, σε εμπεριστατωμένες εκθέσεις, υποστήριξαν τις μεγάλες δυνατότητες για την αύξηση τόσο της γεωργικής όσο και της βιομηχανικής παραγωγής. Η έκθεση του FAO ύστερα από επιτόπια έρευνα στο διάστημα Μαΐου-Αυγούστου 1946 κατέληγε στο εξής συμπέρασμα: «Η Ελλάς διαθέτει πόρους και πληθυσμό ικανούς να διατηρήσουν πολύ υψηλότερα επίπεδα παραγωγής από τα ως τώρα επιτευχθέντα. Η χώρα μπορεί να αυξήσει την κατά κεφαλή παραγωγή της και το εθνικό εισόδημα, πιθανόν στο διπλάσιο ή τριπλάσιο του σημερινού του επιπέδου μέσα σε δυο ή τρεις δεκαετίες. Αυτό μπορεί να πραγματοποιηθεί με την αποτελεσματική εκμετάλλευση του υδάτινου δυναμικού για άρδευση και ηλεκτροπαραγωγή, με την εκπαίδευση των πολιτών της σε σύγχρονες τεχνολογίες, με την εφαρμογή βελτιωμένων καλλιεργητικών μεθόδων και με την επέκταση της βιομηχανίας για την αποτελεσματική χρήση της αργούσης εργασίας. Το κεφάλαιο που θα χρησιμοποιηθεί για αυτούς τους σκοπούς στην Ελλάδα θα έχει παραγωγικότητα κατά πολύ μεγαλύτερη από ό,τι θα αποδώσουν παρόμοια ποσά σε περισσότερο αναπτυγμένες χώρες».⁹³ Η απομόνωση των αστών οικονομολόγων εντείνεται από το γεγονός ότι οι ελληνικοί οικονομικοί κύκλοι, όσο και αν συμφωνούν με το γενικότερο ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται η συζήτηση για τη βιωσιμότητα και τις εθνικές διεκδικήσεις, δεν δείχνουν για αυτά τα συγκεκριμένα θέματα τον ίδιο ενθουσιασμό με τους πολιτικούς και τους διανοούμενους. Στην ιεράρχηση των ενδιαφερόντων τους, τα άμεσα προβλήματα των εργασιακών σχέσεων, της χρηματοδότησης, των συναλλαγματικών περιορισμών και της φορολογίας προηγούνται των εδαφικών διεκδικήσεων και της βαρειάς βιομηχανίας.⁹⁴

Η Αμερικανική Βοήθεια: Από μηχανής θεός, αλλά άσπλαγχνος

Η εξαγγελία της αμερικανικής βοήθειας προς την Ελλάδα το 1947 φάνηκε να βγάξει τους αστούς οικονομολόγους από το αδιέξοδό τους. Είχε βρεθεί επιτέλους η εξωτερική χρηματοδότηση που επιτρέπει τη μεγάλης κλίμακας εκβιομηχάνιση χωρίς ανατροπή των υφιστάμενων κοινωνικών δομών. Ο Ξ. Ζολώτας εκφράζει εύγλωττα την ανακούφιση των οικονομολόγων, όταν το 1948 χαρακτηρίζει την αμερικανική βοήθεια «ΜΟΝΑΔΙΚΗΝ ΕΥΚΑΙΡΙΑΝ για να καταστήσωμεν την Ελλάδα βιώσιμον. Το Πρόγραμμα Ευρωπαϊκής Ανορθώσεως είναι ο από μηχανής Θεός, ο οποίος θα αποκαταστήση την ανατραπείσαν ισορροπία μεταξύ του πληθυσμού αφ' ενός και εδάφους και παραγωγικού εξοπλισμού αφ' ετέρου και θα μας καταστήση βιώσιμους επί μακράν σειράν ετών».⁹⁵ Το κείμενο αυτό οριοθετεί την περίοδο από την οποία και πέρα το πρόβλημα δεν είναι η δυνατότητα οικονομικής ανάπτυξης, αλλά το πρόγραμμα και οι προτεραιότητες. Αν εξακολουθούν να υπάρχουν αναφορές στη βιωσιμότητα της Ελλάδας γίνονται πλέον στα πλαίσια μιας ενεργητικής αντιμετώπισης των οικονομικών προβλημάτων, όπως συμβαίνει στην εισηγητική έκθεση του προϋπολογισμού της χρήσης 1951/52: «Τα δυο κεντρικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας εξακολουθούν να είναι το σοβαρώτατον έλλειμ-

μα εις το ισοζύγιον των εξωτερικών μας πληρωμών και η εν τη Χώρα μας υποαπασχόλησις και ανεργία. Τα δεινά αυτά δύνανται να θεραπευθούν και να εξασφαλισθούν αι προϋποθέσεις δια την επίτευξιν βιωσιμότητος και την μελλοντικήν βελτίωσιν του βιωτικού επιπέδου του ελληνικού λαού μόνον δια της παραγωγικής αναπτύξεως της Χώρας μας, δηλαδή δια της εξασφάλισεως του υψηλότερου δυνατού επιπέδου παραγωγικών επενδύσεων».⁹⁶

Η αποδοχή από τον αστισμό αυτής της θετικής τοποθέτησης διευκολύνεται και από την αναγκαστική αιγή που έχει επικαλύψει την αντίπαλη άποψη. Ο εμφύλιος πόλεμος διασκορπίζει την ομάδα του «Ανταίου» και της αφαιρεί την πολιτική προϋπόθεση των οικονομικών σχεδίων της. Το περιοδικό εξακολουθεί να αγωνίζεται με λιγότερους συνεργάτες και μικρότερο σχήμα ως τη σύλληψη και την εκτέλεση του Μπάτση. Η απομόνωση όμως που το περιβάλλει είναι ασφυκτική. Οι έρευνες που εξαργέλει σβήνουν ελλείψει συνομιλητών. Η απάντηση στις προτάσεις του δεν δίνεται πλέον από τις στήλες των αντιπάλων περιοδικών, αλλά στα πεδία των μαχών και στους χώρους μαρτυρίου. Η εταιρία «ΕΠ-ΑΝ» απαγορεύεται το καλοκαίρι του 1950 και μόνο η «Νέα Οικονομία» του Α. Αγγελόπουλου συνεχίζει μια αριστερή κριτική της τρέχουσας οικονομικής πολιτικής. Βέβαια ο αρχικός ενθουσιασμός για την αμερικανική βοήθεια δεν θα παραμείνει αμείωτος για πολύ καιρό. Για τον κυβερνώντα αστικό συνασπισμό του εμφύλιου πολέμου, η παροχή της βοήθειας συνοδεύεται από μειωτικούς περιορισμούς της πολιτικής του εξουσίας και εξευτελιστικά σχόλια των αμερικανών επιστημόνων και του τύπου, πράγμα που επιτρέπει στη Βουλή των Ελλήνων ορισμένα πρόσκαιρα όσο και ανώφελα ξεσπάσματα δυσαρέσκειας.⁹⁷ Για τους βιομηχάνους, η αμερικανική αποστολή σημαίνει τη θεσμοποίηση μέτρων ελέγχου που τα είχαν απορρίψει τα προηγούμενα χρόνια ως προϊόντα κομμουνιστικής έμπνευσης.⁹⁸ Εξ άλλου η αμερικανική βοήθεια ως μέσο για την οικοδόμηση μιας βαρειάς βιομηχανίας δεν ενδιαφέρει καμία υπάρχουσα βιομηχανία εκτός από το συγκρότημα Μποδοσάκη και τις τράπεζες, που προσελκύονται λιγότερο από τα βιομηχανικά κέρδη και περισσότερο από τις τεράστιες προμήθειες των τραπεζικών εργασιών της φάσης της κατασκευής. Η υπάρχουσα ελαφρά βιομηχανία δεν ωφελήθηκε από την αμερικανική βοήθεια, τουλάχιστον στο μέτρο που επιθυμούσε, και η Νομισματική Επιτροπή παραμένει ο άγρυπνος κέρβερους των πιστώσεων. Τέλος, η κλωστοϋφαντουργία, ο σημαντικότερος κλάδος της ελληνικής βιομηχανίας, πληροφορείται από τους υπεύθυνους του σχεδίου Μάρσαλ ότι η ενίσχυσή της δεν κρίνεται σκόπιμη μέσα στην προοπτική ενός νέου καταμερισμού της εργασίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο.⁹⁹

Η προοπτική η αγροτική Ελλάδα να περιορισθεί στον ρόλο του θερμοκηπίου της βιομηχανοποιημένης Ευρώπης ανησυχεί όλο και περισσότερο βιομηχάνους και οικονομολόγους.¹⁰⁰ Η υποψία ότι εκφράζει παρόμοια αμερικανικά σχέδια για την ελληνική οικονομία εξηγεί και τις εχθρικές αντιδράσεις που συνάντησε η «Έκθεση Βαρβαρέσου» το 1952. Η «Ελληνική Εταιρία Οικονομικών Επιστημών» αφιερώνει το Φεβρουάριο του 1952 μια ειδική συνεδρίαση στο σφυροκόπημα αυτής της μελέτης που συνέταξε ο Κ. Βαρβαρέσος ύστερα από εντολή της Κυβέρνησης Πλαστήρα.¹⁰¹ Παρά το γεγονός ότι στη διάρκεια της θητείας του στη Διεθνή Τράπεζα πρόσφερε τις υπηρεσίες του στην αμερικανική κυβέρνηση, για να αντικρούσει τα αντίπαλα επιχειρήματα της υπό τον Gunnar Myrdal Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής του ΟΗΕ για την Ευρώπη,¹⁰² στην προκείμενη έκθεση ο Βαρβαρέσος δεν μεταφέρει, απλά, αμερικανικές

νικές απόψεις. Κύριο αντικείμενο της μελέτης του είναι η κριτική της βραχυπρόθεσμης οικονομικής πολιτικής που ακολουθήθηκε από την απελευθέρωση και μετά, και ιδιαίτερα της ασυδοσίας που παρασχέθηκε στους βιομηχάνους και τους εφοπλιστές. Μόνο μέσα από αυτό το ξεκαθάρισμα λογαριασμών με τους αντιπάλους του της υπουργικής του περιόδου του 1945, μπορεί να γίνουν κατανοητές οι αντιλήψεις του Βαρβαρέσου για την οικονομική ανάπτυξη, που πιάνουν λιγότερο από το ένα πέμπτο των 250 σελίδων της μελέτης.

Ο Βαρβαρέσος ξεκινά την ανάλυσή του με μια κριτική της πολιτικής οικονομικής ανάπτυξης που ακολουθούν οι χώρες της Λατινικής Αμερικής και της Ασίας. Δείχνει την ανεπάρκεια της αντίληψης που θεωρεί την οικονομική ανάπτυξη συνάρτηση μόνο των κεφαλαίων και των τεχνικών γνώσεων και αμφισβητεί την άποψη ότι η ύπαρξη πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού στον αγροτικό τομέα αρκεί για την απεριορίστη ανάπτυξη του βιομηχανικού, θεωρίας που σχηματοποιήθηκε στο μαντέλο του W. A. Lewis.¹⁰³ Τονίζει ότι πολιτικές που στηρίζονται στις απόψεις αυτές οδηγούν στην αποτυχία, γιατί αγνοούν τις κοινωνικές παραμέτρους, ανάμεσα στις οποίες, σε μια σχεδόν πρωϊκή αντίληψη του ρόλου της γραφειοκρατίας, ξεχωρίζει τη δημόσια διοίκηση. Η οικονομική βοήθεια στις χώρες που ακολουθούν παρόμοια πολιτική συμβάλλει μόνο στη διαιώνιση μιας διεφθαρμένης άρχουσας τάξης και μιας οικονομικής ολιγαρχίας. Επικρίνει επίσης ως αναποτελεσματική την πολιτική υποκατάστασης των εισαγωγών που ακολουθούν οι νοτιοαμερικανικές χώρες κάτω από την αιγίδα της CEPAL. Ταυτόχρονα όμως, ο Βαρβαρέσος απορρίπτει τη μέθοδο της βίαιης δημιουργίας εκ των άνω των κοινωνικών όρων της εκβιομηχάνισης που ακολουθήθηκε στη Σοβιετική Ένωση και στην Αν. Ευρώπη.

Ο τρίτος δρόμος που επιλέγει ο Βαρβαρέσος είναι με αυτές τις προϋποθέσεις εξαιρετικά στενός και η συνταγή του για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας δεν στερείται αντιφάσεων. Ουσιαστικά αποδέχεται το καπιταλιστικό σύστημα, αλλά απορρίπτει τους φορείς του στην Ελλάδα και τις πρακτικές τους. Το αποτέλεσμα είναι να καταλήξει στο πεδίο της μακροπρόθεσμης ανάπτυξης σε ανάλογο αδιέξοδο με εκείνο στο οποίο είχε οδηγηθεί το 1945 με την πολιτική του της βραχυπρόθεσμης οικονομικής σταθεροποίησης. Συγκεκριμένα θεωρεί ότι η Ελλάδα είναι φτωχή και θα παραμείνει φτωχή σε σχέση με τις Δυτικές χώρες, παρόλο που μπορεί να αυξησει σημαντικά το εθνικό της εισόδημα. Από την πλευρά των κοινωνικών προϋποθέσεων της ανάπτυξης βρίσκεται σε καλύτερη μοίρα απ' ό,τι οι άλλες φτωχές χώρες διότι διαθέτει μια επαρκέστερη διοικητική υποδομή και έχει λύσει το αγροτικό πρόβλημα με τη μικροϊδιοκτησία. Απο την άλλη πλευρά όμως, το ελληνικό κεφάλαιο είναι εθισμένο στην παρασιτική κερδοσκοπία και η ενίσχυση της εκβιομηχάνισης με ξένη βοήθεια θα δημιουργήσει μονοπωλιακές καταστάσεις χωρίς να βελτιώσει το βιοτικό επίπεδο του λαού. Η οικοδόμηση της ενεργειακής βάσης πρέπει να παρακολουθηθεί το ρυθμό της οικονομικής ανάπτυξης και όχι να προηγηθεί, ενώ η σκοπιμότητα της βαρειάς βιομηχανίας δεν αποτελεί θέμα αρχής, αλλά πρέπει να εξετάζεται ρεαλιστικά για κάθε κλάδο χωριστά. Η ελληνική οικονομική ανάπτυξη πρέπει να στηριχθεί στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής, στις γεωργικές βιομηχανίες και σε ένα πρόγραμμα λαϊκής κατοικίας. Οι τομείς αυτοί έχουν το προσόν να μπορούν να απορροφήσουν μεγάλη μάζα εργατικής δύναμης με χαμηλές επενδύσεις σε κεφαλαιουχικό εξοπλισμό, χωρίς να προσφέρονται για τη δημιουργία μονοπωλίων. Επίσης περιορίζει στο ελάχιστο τις

ανάγκες σε συνάλλαγμα του προγράμματος οικονομικής ανάπτυξης και μειώνει με αυτό τον τρόπο την εξάρτηση της Ελλάδας από την ξένη βοήθεια.

Οι επικριτές του Βαρβαρέσου δεν εισέρχονται στην εξέταση των κοινωνικών του προϋποθέσεων, αλλά απομονώνουν τα συμπεράσματά του, τα οποία προσπαθούν να αντικρούσουν είτε με την αναφορά στο μεταλλευτικό πλούτο της Ελλάδας (Π. Κουβέλης), είτε με την επίκληση απόψεων ξένων επιστημόνων και οργανισμών για την οικονομική ανάπτυξη, με την εμφανή πρόθεση να αμφισβητήσουν την αυθεντία του Βαρβαρέσου (Ξ. Ζολώτας). Η κοινωνική διάσταση της κριτικής των απόψεων του Βαρβαρέσου εμφανίζεται στις συμβολές για θέματα φορολογικής, νομισματικής και εισοδηματικής πολιτικής (Ι. Κούλης, Α. Δερτιλής, Α. Κυρκιλίτης), στις οποίες ουσιαστικά υποστηρίζεται η πολιτική της μεταπολεμικής περιόδου που ευνόησε τα συμφέροντα των βιομηχάνων και των εφοπλιστών. Η συζήτηση αυτή αποτελεί την τελευταία μεγάλη αντιπαράθεση πάνω στο θέμα της βιωσιμότητας της Ελλάδας και του ρόλου της βιομηχανίας, που δεν αμφισβητούνται πλέον. Η δικαίωση των αντιπάλων του Βαρβαρέσου είναι όμως μόνο φαινομενική, γιατί η ελληνική οικονομία εξελίχθηκε μάλλον σύμφωνα με τις προτάσεις και τις προβλέψεις του. Αν δεν υπήρξε ποτέ ένα μεγάλο πρόγραμμα λαϊκής κατοικίας, η οικοδομή αποτέλεσε το βηματοδότη της ελληνικής οικονομικής ανάπτυξης στις δυο επόμενες δεκαετηρίδες. Η εδραίωση της ενεργειακής βάσης ακολούθησε και δεν προηγήθηκε από τον ρυθμό της οικονομικής ανάπτυξης. Βαρεία μεταλλουργική βιομηχανία δημιουργήθηκε μόνο στις περιπτώσεις που ευνοούσε η διεθνής συγκυρία. Η παραμέληση της γεωργίας άσκησε ανασταλτική επίδραση στη συνολική διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης. Η υλοποίηση από τις αντικειμενικές συνθήκες μεγάλου μέρους των προτάσεων του Βαρβαρέσου πραγματοποιήθηκε χωρίς τη μεταβολή των κοινωνικών παραμέτρων που προϋπόθετε. Η δημόσια διοίκηση παρέμεινε ανεπαρκής, το φορολογικό σύστημα εξακολουθεί να είναι παράγοντας εισοδηματικής ανισότητας και στην με βραχυπρόθεσμους ορίζοντες κερδοσκοπική δράση του ελληνικού κεφαλαίου προστέθηκε η από τα ίδια κίνητρα κινούμενη, συνταγματικά όμως κατοχυρωμένη, δράση του ξένου κεφαλαίου.

Οι εξελίξεις αυτές δεν κατόρθωσαν όμως να διαλύσουν τις ανησυχίες του αστισμού για την επιβίωση του κοινωνικού συστήματος. Ήδη από την εποχή εκείνη και ενώ έχει αρχίσει να λειτουργεί η «Ευρωπαϊκή Κοινοπραξία Άνθρακα και Χάλυβα», οι ελπίδες εναποθέτονται στην προσχώρηση της Ελλάδας σε ένα ευρύτερο καπιταλιστικό οικονομικό σύνολο, ακραία συνέπεια του αναπόφευκτου διεθνούς καταμερισμού της εργασίας. Στο ιδεοκρατικό ιδίωμα οι ανησυχίες και οι προσδοκίες αυτές θα μπορούσαν να διατυπωθούν ως εξής: «Η οικονομική βιωσιμότητα της Ελλάδας δεν είναι ένα γεγονός, είναι ένα πρόβλημα. Και το πρόβλημα αυτό δεν έχει λυθεί. Όποιος κάθεται να γράψει ένα βιβλίο, σαν και αυτό που κρατάει τούτη τη στιγμή στα χέρια του ο αναγνώστης, είναι φανερό πως πιστεύει στη βιωσιμότητα της Ελλάδας. Την πίστη του αυτή δεν τη στηρίζει στα σημερινά δεδομένα, που οδηγούν μάλλον στην αντίθετη εκδοχή. Τη στηρίζει στη ραγδαία μεταβολή των παγκόσμιων όρων της οικονομίας. Οι περιορισμοί της ύλης, όπως η φτώχεια της γης, η φτώχεια του υπεδάφους, η γεωγραφική θέση, καταλύονται ένας-ένας, χάρις στην επανάσταση που προκαλεί η τεχνική πρόοδος σε ό,τι είναι ύλη και σε ό,τι είναι χώρος. Ακολουθεί ύστερα ένας άλλος παράγοντας, που σήμερα δεν υπάρχει, αλλά που είναι περισσότερο από πιθανόν ότι θα

υπάρξει αύριο: η αναγκαστική, ύστερα από τις τεχνικές εξελίξεις, μεταβολή στην οργάνωση της παγκόσμιας οικονομίας. Θα καταργήσουν τα έθνη ως ανταγωνιζόμενες οικονομικές μονάδες και θα συντελεσθεί, ασφαλώς μετά πολλούς κλυδωνισμούς, ένας παγκόσμιος αναδασμός του πλούτου. Γιατί ο αναδασμός του πλούτου μεταξύ των κοινωνικών τάξεων είναι σήμερα κάτι πολύ λιγότερο σημαντικό από τον αναδασμό του πλούτου μεταξύ των λαών. Δεν μας απασχολεί εδώ το όραμα μιας σχετικής οικονομικής ισότητας των λαών. Μας αρκεί ότι προβλέπουμε, μέσα στη βαθύτατη αυτήν αναμόχλευση της οικονομίας, μιαν ενατοποθέτηση της Ελλάδας, με ασφαλισμένη την οικονομική βιωσιμότητα».¹⁰⁴ Το τέλος κρύβεται ακόμα πίσω από την αχλύ του μέλλοντος, η πορεία όμως του ελληνικού πνεύματος προς την Ευρώπη έχει αρχίσει.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μιχ. Τσοίτσας προς Αλ. Μαυροκορδάτο / Αλεξάνδρεια 2.12.1833, Υπουργείο των Εξωτερικών, 1833, Άνευ Αριθμού Κατατάξεως.
2. Πρακτικά της Βουλής Α΄ Περιόδου Β΄ Σύνοδος, Τόμος 2. Συνεδριάσεις της 15.5.1846, σελ. 1317. Ο εισηγητής εξομοιώνει το βαμβάκερο νήμα με πρώτη ύλη.
3. Ε.α., σελ. 1320.
4. Άρθρα 4 και 5 του νομοσχεδίου ε.α., σελ. 1332.
5. Journal des Debats, 29 août 1856 αποθησαυρισμένο στο Archives Nationales, σειρά F12/2670.
6. Α. Tombasis, La Grèce sous le point de vue agricole, Athènes 1878, σελ. 10, 26.
7. Ε.α., σελ. 16-17, Archives Nationales, F12/2670 Athènes 13.12.1856.
8. Συζήτηση στη Βουλή της 14.5.1857, «Πρακτικά της Βουλής», Περίοδος Ε΄, Σύνοδος Α΄, τόμος 1, σελ. 741-753.
9. Α. Γούδας, Βίοι Παράλληλοι, τόμος Δ΄, Αθήναι 1871, σελ. λβ΄-μα΄.
10. Ι. Βαλαωρίτης, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήναι 1902, σελ. 27-31.
11. Βλέπε τη συζήτηση στη Βουλή της 12.1.1856, «Πρακτικά της Βουλής», Περίοδος Δ΄, Σύνοδος Γ΄, τόμος 1, σελ. 208-216.
12. C. Lecomte, Etude Economique de la Grèce, Paris 1847, σελ. 9. Με το ίδιο απολυτητικό πνεύμα για τον τομέα των δημόσιων έργων ο Ε. Maniaky, Aperçu sur les progrès matériels de la Grèce, 2η έκδοση, Athènes, 1869 βλ. και Ρ. Coroneos, Aperçu sur l'avenir de la Grèce, Paris 1857.
13. Α. Συγγρός, Η σημερινή θέσις του Ελληνισμού, Μασσαλία 12.8.1877. Δημοσιευμένο ως παράρτημα στα Απομνημονεύματα, τόμος Γ΄, σελ. 293-4.
14. Εμ. Ροΐδης, Άπαντα, τόμος Ε΄, Αθήνα 1978, σελ. 296.
15. Α. Στούπης, «Ανάγκη Αναπόδραστος Φορολογικών Μεταρρυθμίσεων» στο Κ. Οικονομίδης, Η Ανόρθωσις των Οικονομικών της Ελλάδος, Αθήναι 1892, σελ. 60.
16. «Η της Γ΄ Σεπτεμβρίου Εθνική Συνέλευσις. Πρακτικά», Συνεδριάσεις της 6.3.1844, σελ. 597.
17. Α. Mansolas, La Grèce à l'exposition universelle de Paris en 1878, Athènes 1878, σελ. 18-19.
18. Δ. Λοβέρδος, Ο Πλούτος, Αθήναι 1903, σελ. 73.
19. Κ. Αμάντου, Κ. Δ. Καραβίδα, Ν. Η. Αναγνωστοπούλου, «Η Πύκνωσις των Αγροτικών μας πληθυσμών και τα Μέσα της Επιτυχίας αυτής», Παράρτημα του Γεωργικού Δελτίου Απριλίου 1927.
20. Κ. Άμαντος, Οι Βόρειοι Γείτονες της Ελλάδος, Αθήναι 1923, σελ. 328.
21. Ξ. Ζολώτας, Η Ελλάς εις το Στάδιον της Εκβιομηχανίασεως, 2α Έκδοσις, Αθήναι 1964, σελ. 88-90.

22. Ε.α., Πρόλογος της 1ης έκδοσης του 1926.
23. Ε.α., Πρόλογος 1ης έκδοσης και σελ. 19.
24. Α. Διομήδης, «Το πρόβλημα του οικονομικού μας μέλλοντος», Επιθεώρησις Κοινωνικής και Δημοσίας Οικονομικής, τόμος Δ', 1935, σελ. 132-133.
25. «Όταν βλέπωμεν ποικίλας βιομηχανίας, αναθρόσκουσας ως προϊόντα του δασμολογίου, καίτοι το δασμολόγιον δεν εψηφίσθη επί τοιούτω σκοπώ αλλ' επί σκοπώ ταμειντικώ όν εξεπλήρωσεν επιτυχώς αναγράφομεν το αποτέλεσμα ευχαρίστως». «Αγόρευσις Χ. Τρικούπη εισάγοντος εις την Βουλήν τον Προϋπολογισμόν του Κράτους», Αθήναι 1889, σελ. 29. Βλέπε και Ξ. Ζολώτα, ε.α., σελ. 129 και βλ. G. Mavrogordatos, Stillborn Republic, Berkeley 1983, σελ. 115.
26. Α. Χατζηκυριάκος, Πρόεδρος Ελλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών στο 1ο Συνέδριο της Βιομηχανίας και Ναυτιλίας, Αθήνα, Δεκέμβριος 1924, Μηνιαία Οικονομική και Κοινωνική Επιθεώρησις, Έτος Ιον σελ. 910.
27. Γ. Ν. Κοφινά, «Το νέον ελληνικόν θαύμα» ανάπτυπο από το Helias-Jahrbuch 1929, Hamburg, σελ. 11.
28. Ως ένδειξη συμφωνίας με αυτή την εκδοχή της χρήσης του ιδιωνυμου ερμηνεύω τις παρατηρήσεις του G. Mavrogordatos, ε.α., σελ. 146.
29. Κ. Σφυρής, Υπό ποίας προϋποθέσεις η Ελλάς είναι βιώσιμος; Αθήναι 1931, σελ. 27. Πληροφορές για το έργο του Σφυρη και στον Κ. Βεργόπουλο, Εθνισμός και Οικονομική Ανάπτυξη, Αθήνα 1968, σελ. 141-144.
30. Ε.α., σελ. 4.
31. Ε.α., σελ. 47.
32. Κ. Σφυρής, Γεωοικονομία και Οικονομία, Αθήναι 1930, β' έκδοσις 1972.
33. F. Hoffman «Der Ruf nach Autarkie in der deutschen politischen Gegenwartsideologie», Weltwirtschaftliches Archiv, Bd. 36, 1932.
34. Κ. Σφυρής, Υπό ποίας προϋποθέσεις..., σελ. 8 πιθανόν πρόκειται για τη μελέτη του F. Aeroboe, Die Bevölkerungskapazität der Landwirtschaft, Berlin 1927, στη σειρά Schriften des Vereins für Sozialpolitik, Bd. 172.
35. A. Wagner, Agrar-und Industriestaat, Jena 1902.
36. K. Baumann «Autarkie und Planwirtschaft», Zeitschrift für Sozialforschung, Bd. 2, 1933.
37. Η συμβολή του Καραβίδα δεν αναφέρεται στο σημείο αυτό, αλλά στη γενική βιβλιογραφική σημείωση των σελίδων 5-6. Για τη σχέση του έργου του Καραβίδα με εκείνο του Σφυρη βλέπε και τον πρόλογο του Π. Κανελλόπουλου στο Κ. Καραβίδα, Το πρόβλημα της αυτονομίας, Αθήνα 1981, σελ. XIV, XVI.
38. Κ. Καραβίδας, «Σοσιαλισμός και Κοινωτισμός», σελ. 9 στο Κ. Καραβίδα, Το πρόβλημα της αυτονομίας, Αθήνα 1981. Στην υποσημείωση της σελίδας 18 ο Καραβίδας εκθέτει το «μυστηριώδη βιολογικό νόμο», που δεν είναι παρά μια περίληψη της φιλοσοφίας της ιστορίας του Σπένγκλερ.
39. Κ. Καραβίδας, ε.α., σελ. 22 και Η Δημοκρατία και η αυτοδιοίκησης εν Ελλάδι, σελ. 137-138, 142-143, 159.
40. Κ. Καραβίδας «Σοσιαλισμός και Κοινωτισμός», σελ. 36, 68-69.
41. Κ. Καραβίδας ε.α., σελ. 31, 63.
42. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Γ', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση της 12.11.1932 σελ. 24-25.
43. Σ. Σωμερτίτης, «Το Δημογραφικό Πρόβλημα» Σοσιαλιστική Επιθεώρηση, τόμος 1, 1933.
44. Δ. Δανιηλίδης, Η Νεοελληνική Κοινωνία και Οικονομία, Αθήνα 1934.
45. Ε. Βενιζέλος Λόγος στη Θεσ/νίκη 26.2.1933, Ελεύθερο Βήμα 28.2.1933.
46. Ε.α.
47. Λόγος στο ΕΒΕ Θεσσαλονίκης το απόγευμα της 26.2.1933, Ελεύθερο Βήμα 28.2.1933.
48. Α. Διομήδης, Μετά την Κρίσιν, Αθήναι 1934, σελ. 63.
49. Α. Διομήδης, «Το πρόβλημα του Οικονομικού μας Μέλλοντος», Επιθεώρησις Κοινωνικής και Δημοσίας Οικονομικής, τόμος 4, 1935, σελ. 129.
50. Ξ. Ζολώτας, Κατευθύνσεις της Οικονομικής μας Πολιτικής, Αθήναι 1936, σελ. 100-110.
51. Ε.α., σελ. 9. Η υπογράμμιση του συγγραφέα.
52. Δ. Στεφανίδης, Η θέσις της βιομηχανίας εν τη Κοινωνική μας Οικονομία, Θεσσαλονίκη 1938, σελ. 39-40.
53. Ι. Τουρνάκης, «Μελέτη επί του Ελληνικού Προβλήματος», Νέα Πολιτική, 1937, σελ. 6.
54. Ευάγ. Αβέρωφ, Συμβολή εις την Έρευναν του Πληθυσμακού Προβλήματος της Ελλάδος, Αθήναι 1939.
55. Ι. Τουρνάκης, «Σκέψεις δια την Νεοελληνικήν Αναγέννησιν, την Οργάνωσιν και τους Σκοπούς του Νέου Κράτους», Νέα Πολιτική, 1939, σελ. 507-516.
56. Α. Δοξιάδης, «Το Δημογραφικό Ζήτημα», Νέα Πολιτική, 1939, σελ. 418-419.
57. Στη Νέα Πολιτική, 1937 τη μελέτη του Ι. Τουρνάκη (σελ. 3-18) ακολουθεί μια απαισιόδοξη εκτίμηση της βιωσιμότητας της Ελλάδος από τον Γ. Μισταρδή. «Γεωοικονομικά Μελέται επί των Ελληνικών Χωρών» (σελ. 19-34). Στη μελέτη του ο Τουρνάκης επιχειρεί απόκρουση του γάλλου Ed. Demolins, που προβλέπει την παρακμή του Ελληνισμού. Ένδειξη της πλατειάς διάδοσης των νεομαλθουσιανών αντιλήψεων και έξω από την Ελλάδα αποτελεί το ημειπίσμο «South-Eastern Europe» του Αγγλικού Βασιλικού Ινστιτούτου Διεθνών Υποθέσεων, Λονδίνο 1939.
58. Κ. Στεργίου, Αι Πρώται Βιομηχανήσιμοι Υλαι της Ελλάδος, Αθήναι 1925.
59. Ι. Τουρνάκης, «Η σημασία του ορυκτού μας πλούτου δια την εθνικήν Άμυναν και το Οικονομικόν μέλλον της Χώρας», Νέα Πολιτική, 1938, σελ. 129-136.
60. Α. Ν. 2220/1940 «Περί κυρώσεως συμβάσεως δια την παραχώρησιν υδραυλικής δυνάμεως Αχελώου ποταμού», ΦΕΚ Α'65 17.2.1940
61. Τα ονόματα των εμπειρογνομώνων που συνεργάσθηκαν μαζί της καθώς και τα «Προσωρινά Συμπεράσματα» προηγούνται του κυρίου κειμένου στη μελέτη του Θ. Ραυτόπουλου, Το Εθνικόν Δίκτυον Ηλεκτρισμού της Ελλάδος, Αθήναι 1946.
62. Ν. Ζαχαριάδης, «Η σημερινή Κατάσταση στην Ελλάδα και τα Προβλήματα της Λαϊκής Δημοκρατίας», Εισήγηση στο 7ο Συνέδριο του ΚΚΕ, Αθήνα 1945, σελ. 32-51. Το πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος στο Ελληνικό Αίμα 15.11.1945
63. «Αι Προγραμματικά Αρχαί του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος», Η Ελλάς 18.3.1946.
64. Δ. Μπάτση, Η Βαρεία Βιομηχανία στην Ελλάδα, Αθήνα 1947, Β' έκδοση 1977.
65. Δ. Μπάτσης ε.α., σελ. 453.
66. Ελληνικόν Αίμα, 15.11.1945.
67. Θ. Ραυτόπουλος, Κομμουνιστικά Βιομηχανικά Σχέδια και Εθνική Ενεργειακά Διεκδικήσεις, Α' Μέρος, Η Ελλάς, 29.10.1945.
68. Πρόσκληση της σύνταξης προς τον τεχνικό κόσμο στο πρώτο φύλλο της εφημερίδας Η Ελλάς 23.7.1945.
69. Π. Κουβέλης Βιομηχανικά Δυνατότητες και Ενεργειακή Πολιτική, Αθήνα 1945, σελ. 96-97, 111.
70. Ι. Πασσάς, Μετά την θύελλαν, Αθήναι 1945, σελ. 286. Βλέπε επίσης απόψεις Π. Ράλλη στη Βιομηχανική Επιθεώρηση, Μάρτιος 1945, σελ. 48.
71. Η. Βενέζης, Εμμανουήλ Τσουδερός, Αθήναι 1966, σελ. 241-263.
72. Ε.α., σελ. 242, 245.
73. «Το πρόγραμμα του υπο όν κ. Σβώλον κόμματος», Το Βήμα 12.5.45.
74. Δηλώσεις του υφυπουργού τύπου Δ. Ζακυθινού, Ελληνικό Αίμα 4.7.45.
75. Δ. Χέλμης Εισηγητική Έκθεσις επι του Προϋπολογισμού (1946/1947), Αθήναι, Εθν. Τυπογραφείο 1946, σελ. η'.
76. Θ. Ραυτόπουλος, Κομμουνιστικά Βιομηχανικά Σχέδια και εθνικά Διεκδικήσεις, Ελλάς 29.10.45, Ανώνυμο, «Αι Υδροηλεκτρικά Δυνατότητες των Λιμνών της Δυτικής Μακεδονίας», Δημοκρατική Επιθεώρηση, 15.3.1945.
77. Α. Μάντζαρης, Το ζήτημα των καπνών μας, το Βήμα 5.6.1945.
78. Ξ. Ζολώτας, Η Ελλάς πρέπει να γίνει βιώσιμος, Αθήναι 1945, σελ.

15. Η υπογράμμιση του συγγραφέα.
79. Ι. Θεοδωρακόπουλος, Ευρώπη και Σοσιαλισμός, Δημοκρατική Επιθεώρηση, Απρίλιος 1947, σελ. 336. Α. Δερτιλής, Το οικονομικόν πρόβλημα, Ελλάς 13.8.45.
80. Την πρόσκληση αυτή που ο Κ. Τσάτσος διατυπώνει στη Βουλή στη συνεδρίασή της 29.11.46 («εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής» Δ. Αναθεωρητική, Σύνοδος Α', τόμος Γ', σελ. 175) ακολουθεί πιστότερα η Ελλάς του Δ. Σ. κόμματος, όπου οι Γ. Παπανδρέου, Π. Γαρουφαλιάς, Θ. Ραυτόπουλος, Π. Κουβέλης, Α. Δερτιλής, Α. Δελμούζος, Ε. Παπανούτσος, Α. Καραντώνης απαντούν ταυτόχρονα στο «ΡΙζοσπάστη», στον «Ανταίο» και στα «Ελεύθερα Γράμματα». Το λογοτεχνικό επιτελείο της «Ελλάδος» μαζί με τους Κ. Δημαρά, Α. Προκοπίου, Γ. Σεφέρη κ.α. συνεργάζονται με το περιοδικό «Αγγλοελληνική Επιθεώρησης», που εκδίδει το Βρετανικό Συμβούλιο.
81. Ι. Θεοδωρακόπουλος, Η Ελλάς ως Ιδέα. Ο Πόλεμος και οι Ιδεολογίες, Αθήνα 1945.
82. Α. Σίνος, Η Γεωγραφική Ενότης του Ελληνικού Μεσογειακού χώρου, Α' μέρος, Αθήναι 1945. Β' μέρος, Αθήναι 1946. Βλέπε και Το Βήμα 22.7.45.
83. Γ. Μέγας, Έχουν οι Βούλγαροι εθνικόν έπος; Αθήναι 1946 Σ. Κυριακίδης, Τα βόρεια εθνολογικά όρια του Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1946· του ίδιου, Βούλγαροι και Σλάβοι εις την Ελληνικήν Ιστορίαν, Θεσσαλονίκη 1946· Α. Κεραμόπουλος, Οι Έλληνες και οι Βόρειοι Γείτονες, Αθήνα 1945.
84. Σ. Μαρινάτος, Η Ελλάς και ο Ελληνικός Πολιτισμός ως συνάρτησις οικονομικής διεξόδου, Αθήναι 1946, Ξ. Ζολώτας, ε.α. σελ. 17-20.
85. Γ. Αλεξιάδης, Γεωοικονομία και Γεωπολιτική των Ελληνικών Χωρών, Έκδοση Β', Αθήναι 1946. Ενδεικτικά αναφέρονται οι Δ. Σφαέλλος, Ελληνική μεταπολεμική ανασυγκρότησις, Αθήναι 1944, Π. Αργυρόπουλος Αι αξιώσεις της Ελλάδος, Αθήναι 1945, Γ. Βάλληνας, Η μεγαλύτερη εθνική προσπάθεια, Αθήναι 1945, Α. Λιβαδεύς, Η οικονομική πλευρά του ελληνικού προβλήματος, Αθήναι 1945 Α. Σμπαραούννης, Σκέψεις τινές δια μεταπολεμικήν βιώσιμον Ελλάδα, Αθήναι 1945, Δ. Κατακουζηνός, Γίνεται βιώσιμος η σημερινή Ελλάς; Αθήναι 1946.
86. Ο Δ. Ξανάλατος συνεισφέρει πολλά άρθρα στη «Δημοκρατική Επιθεώρηση» 1945-1947 και ένα στην «Πολιτική Επιθεώρηση» του 1945. Ο Δ. Ζαχυθινός συγκεντρώνει στο La Grèce et les Balkans, Athènes 1947 πέντε μελέτες που οι περισσότερές τους πρωτοδημοσιεύθηκαν στον ημειπίσμο «Messager d' Athènes».
87. D' Zakythinios, ε.α., σελ. 13. Το απόσπασμα είναι ερασιμμένο από το έργο του συντηρητικού γάλλου δημοσιολόγου και ακαδημαϊκού Α. Siegfried, Vue generale de la Mediterranée, Paris 1943, σελ. 81.
88. Κ. Δημαράς, Για ένα Μουσείο του Πολέμου, Το Βήμα 22.7.1945.
89. Κ. Τσάτσος, Ελληνική Πορεία Αθήνα 1953 (:), σελ. 9-10.
90. Η Δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετίαν 1869-1969, Αθήναι 1970. Για τις εκδόσεις της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών βλέπε τον κατάλογο στα εξώφυλλα των βιβλίων της.
91. Α. Δελένδα – Ι. Μαγγιώρου, Πως τίθεται το ελληνικόν Πρόβλημα, Αθήναι 1946· Ομάδος Επιστημόνων, Η επιβίωσις του Ελληνικού Λαού, Αθήναι 1947· S.P. Phocas-Cosmetatos, La Grèce devant la Conférence de la Paix, Paris 1945.
92. Β. Κόντης, Η Αγγλοαμερικανική Πολιτική και το Ελληνικό Πρόβλημα: 1945-1949, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 188-193.
93. «Report of the FAO Mission for Greece», Washington, DC, 1947, σελ. 3. Βλέπε και τις εργασίες του «Οργανισμού Περιθάλψεως και Αποκαταστάσεως Ηνωμένων Εθνών» (UNARRA) «Ο ορυκτός πλούτος της Ελλάδος» και «Εισηγήσεις επί της Αξιοποιήσεως Πλουτοπαγωγικών Πόρων Ελλάδος», Αθήναι 1947.
94. Χ. Πανάγος «Αι Βιομηχανικαί δυνατότητες της Ελλάδος», Βιομηχ. Επιθεώρησις, 1945, σελ. 239-240· «Έκθεσις πεπραγμένων της διοικήσεως του Συνδέσμου Βιομηχάνων», Βιομηχ. Επιθεώρησις, 1946, σελ. 65-70 και στον ίδιο τόμο «Το μέλλον της Ελληνικής Βιομηχανίας» (Πορίσματα ειδικής επιτροπής του ΣΕΒ), σελ. 167-169.
95. Ξ. Ζολώτας, Ανασυγκρότησις και Βιωσιμότης, Αθήναι 1948, σελ. 10. Τα κεφαλαία του συγγραφέα.
96. Γ. Μαύρος, Εισηγητική Έκθεσις επί του Προϋπολογισμού (1951/52), Αθήναι, Εθνικό τυπογραφείο, 1951, σελ. 13.
97. Συνεδριάσεις της 8. 3. 2. 7. και 2.8. 1948. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής και Επίσημα Πρακτικά Επιτροπής Εξοσιοδοτήσεως.
98. Βλέπε αλλαγή τόνου στα κύρια άρθρα της Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως, Μάιος 1947, Οκτώβριος 1947, Ιανουάριος 1948 και την έκδοση του ΣΕΒ, Η Ελληνική Βιομηχανία και το Πρόγραμμα Ευρωπαϊκής Ανορθώσεως, Αθήνα: 1948.
99. Χ. Κατσάμπας, Πιστεύοντας εις το Μέλλον, Αθήναι 1966, σελ. 276-277.
100. Ξ. Ζολώτας, ε. α., σελ. 24ε. Α. Διομήδης, Νέα Οργανική Διάρθρωσις της Ελληνικής Οικονομίας, Αθήναι 1950.
101. Κ. Βαρβαρέσος, Έκθεσις επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος Αθήναι 1952. Η κριτική δημοσιεύθηκε στο περ. Επιθεώρησις Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, τόμος 7, 1952. Αριστερή κριτική του S. Maximos, Griechenland und die USA, Wien 1952.
102. Α. Milward, The Reconstruction of Western-Europe, London 1984, σελ. 84.
103. W. A. Lewis, «Development with Unlimited Supplies of Labour», Manchester School, 1954.
104. Κ. Τσάτσος ε.α., σελ. 97.